N. Iorga

Cărți representative în viața omenirii

Volumul III

București

Editura Casei Școalelor

1929.

I.

Cristina de Pisan.

În vremea cînd evul mediu se apleca spre antichitate într'o atitudine liberă și simpatică, pe care a tăiat-o formula rece, severă, inexorabilă, neîngăduind alt zîmbet decît al elevului mulțămit că a izbutit să-și facă tema, Franța, care-și are Renașterea ei, mai veche și mai firească, a primit, a adăpostit și reținut, dacă n'a putut da — cu toate că ducele de Orléans, fiul lui Carol al V-lea, a fost crescut de d-na de Roussel [1] —, pe o *femeie de litere,* pe o *autoare,* cum nu era, măcar la Francesi, obiceiul epocei, pe Cristina de Pisan.

Nu există o biografie a ei, de și însăși presintă toate elementele necesare pentru a o alcătui, precum nu există o analisă atentă a operelor pe care le-a dat și din care aici alegem numai cartea închinată de dînsa acelui Carol al V-lea, de bună memorie, *Le livre des faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V.*

E fiica unui astrolog cunoscut, venit pe un an și rămas în Franța, cu plata de 100 de livre pe lună, la Curte, care a fost medicul „pănă la urmă" și consilier al suveranului, a acelui „Toma de Bologna", pe care ea însăși îl presintă ca pe un *preudomme,* „scriitor foarte iubit și cleric excelent, graduat și *doctorisat* la Bologna

[1] II, 15.

cea mare în sacra medicină, cu alte grade de știință", „ales în orice virtute"[1]. Mama era Venețiană.

A apucat vremi mult mai fericite decît acelea în care trăiește, din mijloacele și în situația pe care le vom vedea. A văzut în copilărie odăile palatului căptușite cu catifea bătută cu „perle de aur și de mătasă", cu sentințe scrise de-asupra, mobilele acoperite de brocard, mesele, ca acea de ceremonie, pe care se servește în vase de aur și argint greu, une ori și cu pietre scumpe, hainele luxoase în care iarăși sînt dese — ca la noi în mormîntul de la Argeș — mărgăritarele, papucii de același lux[2]. Cunoaște „sala cea mare", „sala parlamentului", cea de de-asupra Seinei, cea verde[3]. În ajunul

---

[1] Auquelles parolles cognoiçant son excelence toute vertu, je adjouste foy comme à parolle véritable dicte de preudomme; lequel très amé serviteur et clerc excellent, gradué et doctorisé à Boulogne la Grace en la saincte médicine, avecques autres degrez de sciences, fut continuelement présent en la maladie dudit prince jusques à la fin (III, 70). Cf. „Renommée iors tesmoignoit par toute crestienté la souffisance de mon père naturel ès sciences spéculatifes, comme supellatif astrologiens" (I, 15). De son temps et cent ans auparavant, il n'a pas vécu d'homme de si haut entendement. V. și II, 33: „philozophe, serviteur et conseillier dudit prince". Era consultat și pentru relicve. Carol însuși e „très sage philozophe et expert ès étoilles" (III, 1); „ci dit comment le roy estoit astrologien" (III, 4).

[2] Les nobles paramens d'or et de soye, ouvrez de haulte lice, que tendus estoyent par ces paroites et ses riches chambres. de velours brodées de grosses perles d'or et de soye. de plusieurs estranges devises..., ces draps d'or tendus, pavillons et cieulx sur ces hault dois et chayeses couvertes, la vaissel d'or et d'argent grant et pésant de toutes façon, en quoy l'on estoit servit par ces tables; les grant dreçouers couvers de flacons d'or, couppes et goubelés et autre vaisselle d'or à pierrerie, ces beaulx entremés, vins, viandes délicieuses et à grans planté... Tous les abis ouvrez à fines et grosses perles, et mesmement les souliers (III, 32).

[3] La grant sale du palais, la chambre du parlement, la chambre sur l'eau, la chambre verte (*ibid.*, 39).

Epifaniei a asistat la una din acele ceremonii ale Curții, în care „valeți, îmbrăcați în același postav, țin candelabre din care atîrnă lumînările și torțele de se face lumină ca ziua“[1]. Dacă numai din povestiri știe despre visita în Franța a cruciatului rege al Ciprului, Petru, în 1365, ea a văzut cu ochii pe „cavalerul“, cu ciudată îmbrăcăminte, trimes de Sudan la regele considerat ca „solemnul prinț al creștinilor“, care primește în schimbul darurilor sale pînză de Reims „cum nu se află de loc pe acolo“.[2]

Fata astrologului fără pereche, „cum n'a mai fi altul în o sută de ani“ (născută în Bologna la 1363, venită în Franța în 1368), a moștenit de la tată respectul pentru „înțelepții doctori în științe și clericii solemni“[3], în rîndul cărora a se înscrie îi e cea mai călduroasă dorință. „Matematica“ prezicătoare[4] a părintelui său o încîntă, și nu se îndoiește de eficacitatea ei. Ea crede că planeta Marte dă războaiele[5], că planetele au „promis“ nașterea, tărzie, a lui Carol al VI-lea[6] și shisma[7]. „La astrologie“, scrie ea, „nu poate ajunge nimeni fără a fi înainte filosof, geometru și aritmetic“[8]. Nici medicina

---

[1] Le luminaire des cierges pendus et torches que vaslés, vestus d'un drap, tenoyent, qui aussi cler y faisoit comme de jour *(ibid.)*.

[2] Comme un solennel prince des chrétiens... Lorsque j'estoye enfant, je vi le chevalier sarrazin richement estrangement vestus... Toiles de Rains escarlates, dont n'ont nulles part delà (III, 31). Cf. pentru recepții *ibid.*, 32.

[3] Sages docteurs et clercz solemnels (II, 15).

[4] Philozophes fondez ès sciences mathématiques et spéculatives (I, XV).

[5] La planète de mars influent guerres et batailles (II, 20).

[6] Ès prophécies promis (II, 15) și II, 1: Constelacions saturnelles et froides rendoyent l'air en toutes contrées infect par moisteur roide continuée en longue pluye (II, 1).

[7] III, p. 51.

[8] A astrologie nul ne peut parvenir s'aincoiz n'est et philosophe, geometre et aritméticien (III, 4). Definiția astrologiei, III, 11.

nu-i rămăsese neştiută, şi ea putea să vorbească de „infirmităţile reumatice, frigurile care pot fi causatoare de moarte“[1]. Dar, înainte de toate, era, cum se judecă însăşi pe sine, o femeie sănătoasă şi plăcută la vedere: „corp sans nulle difformité et assez plaisant, et non malades, mais bien complexionnée“.

S'a măritat deci încă de la cincisprezece ani, biruind „delictele spre care apleacă tinereţa“[2], cu un cavaler dintre cei mai mărunţi ai acestei Curţi, în care erau şi până la o mie, Étienne du Castel. Dar o văduvie răpede o aştepta, la 1389. N'a uitat niciodată pe soţul pierdut: după treisprezece ani, se părea că era doar „un ceas“ de la moartea lui[3]. Şi în versurile ei ea se presintă singurică şi părăsită de „amicul cel dulce“:

Soulete suis et soulete vuel estre,
Soulete m'a mon doulz ami laissée.

Rămăsese cu bătrîna Veneţiană, cu doi fraţi, despre cari nu ştim nimic — nici „filosofi“, nici „teologi“, nici medici şi nici astrologi —, cu o fată, care se călugăreşte, şi un fiu, „mare retoric“, pe care-l iea la dînsul contele de Salisbury.

De şi chemată în Anglia şi la Milan, ea rămîne în ţara de care era aşa de mult legată prin amintiri şi interese. Rămîne în mijlocul proceselor „care sînt ca hrana văduvelor“[4]. „Supt mantie blănită cu gris şi supt haina

---

A alchimiei, care ajută „a face artificial azurul“ (III, 22, 28). Arnault de Villeneuve află „piatra filosofilor“; *ibid.*

[1] Rumatiques enfermetez, tièvres..., causales de mort (II, 1).

[2] Délis ésquels juenece s'encline.

[3] Combien que mon coeur étoit rempli d'amertume causée par un triste souvenir, mes regrets n'ont-ils cessé pour le jour d'hui non plus que s'il n'y avoit qu'une heure que son trepas fut avenu.

[4] Les plaids et procés, qui sont comme le metz des veuves, m'avironnerent de tous lez; et ceux qui me devoient m'assellirent afin que je ne m'avançasse à leur rien donner.

de de-asupra de postav stacojiu, nu prea des schimbată, dar păzită bine, simţiam dese ori fiori tari şi aveam în frumos pat şi bine aşezat nopţi rele [1]." Se adaugă bănuieli ca de văduvă tînără, pe care le răspinge cu indignare: „une ori, cînd mi-o spuneau, mă tulburam şi une ori zimbiam, zicînd: „Dumnezeu, şi cu el, şi cu mine ştim că nu e aşa [2]".

Işi va cîştiga viaţa scriind, de şi se face a crede în „ignoranţa ei adîncă" [3]. Pe atunci femeile ajunseseră a-şi cîştiga un rol în societatea franceză, care le încunjurase atîta vreme numai cu măgulirile cavalerismului. Carol al V-lea chemase pentru „frumoasele revelaţii ale Domnului Nostru" pe „o sfîntă doamnă de viaţă foarte aleasă şi de o deosebită devoţiune şi disciplină în viaţă", Guillemette de La Rochelle, care era în stare „să se ridice de jos mai mult de două picioare" [4]. Odată el adună pe „femeile de samă din Paris" [5]. Cristinei îl place să arăte pe Ludovic de Orléans crescut *femeieşte*, de-a gata pregătit pentru misticismul oamenilor sfinţi de la mănăstirea nouă a Celestinilor [6], între cari acel Philippe de Mézières, care nu credea în toate vădirile astro-

---

[1] Soubs mantel fourré de gris et soubs surcot d'escarlate, non pas souvent renouvellé, mais bien gardé, avois espresses fois de grans friçons et en beau lit et bien ordonné de males nuis (I, 13).

[2] Aucunefois, quand on me le disoit, m'en troublois, et aucunefois m'en sourioye, disant: Dieux et icelui et moy savons bien qu'il n'en est rien *(Vision)*.

[3] Moy, Christine de Pizan, femme soubs les tenebres d'ignorance au regart de cler entendement (Prefaţa). Ma petite faculté, qui femme suis (II, 18).

[4] Une saincte dame de très esleüe vie et singuliere en dévocion et discipline de vivre... De belles révelacions de Notre Seigneur (III, 23).

[5] Les femmes d'estat de Paris (III, 32).

[6] Couvent de sains preudeshommes servant Dieu (II, 16). Cf. III, 11: „sainctes personnes vivans en grant aspreté de vie..., servans Dieu"; III, 11.

nomice ale lui „Toma de Bologna". Îl vede pe rege copilaș, „spunînd dulce, copilărește, Ave Maria în genunchi, cu mînuțele strînse înaintea icoanei Maicii Domnului" [1]. De aceia, cu gîndul la aceia care l-a crescut, nu suferia să audă lucruri necuviincioase cu privire la femei [2]. El apare „glumind plăcut între doamne" [3]. Pe ducele de Bourbon îl va lăuda pentru că, asemenea cu nu știu ce „prinț Brutus, care era mîngîierea și sprijinul doamnelor văduve din Roma și al oricăror femei nedreptățite", este „adevăratul refugiu al femeilor sărace nevoiașe", care sînt puțin ascultate în multe Curți" [4]. Și-i va plăcea scriitoarei de istorie să presinte pe Împăratul Carol al IV-lea mergînd să facă omagiu reginei încununate cu cercul de aur între doamnele ei, apoi surorii întăii lui soții, ducesa de Bourbon, înaintea căreia plînge și el, de nu puteau vorbi nici unul nici altul [5].

Opera literară a Cristinei cuprinde o întreagă parte de erudiție, care ar fi pretențioasă dacă în aparenta pretenție n'ar fi, de fapt, atîta naivitate, atîta bună și mișcătoare naivitate, atîta cochetărie femeiască, pentru care citațiile „solemne" și cuvintele măreț, luate din latinește, sînt niște simple podoabe ale frumuseții spiritului ei. Pe lîngă balade, *lais* și *virelais*, rondèle și „jeux à vendre" ori „dis amoreux", în care se întîlnesc, cu

---

[1] C'estoit doulcete chose luy oyr dire, enfenciablement, à genoulz, ses petites mains jointes devant l'image Nostre Dame (*ibid.*).

[2] N'a cure d'oyr dire des honneur de femmes, ne de nulluy mes dire (II, 15).

[3] Rit et soulace entre dames aveniment (II, 16).

[4] Prince Brutus, qui estoit reconfort et soustenail des veuves dames de Rome... et de toutes femmes à qui on fait tort..., reconfort des povres gentilz femmes basongneuses et adoullés, grevées de tort, lesquelles sont pou oyes en maintes Cours; II, 14.

[5] „Si fort à plourer se prist que parler ne pot." Dar și cei doi regi „si fort plourerent qu'à peine povoyent parler" (II, 47). Moartea și îngroparea reginei, *ibid.*, 50.

sau fără un fond real, toate răbdătoarele artificii ale modei literare de la sfîrșitul evului mediu, pe lîngă *Épître d'Othée à Hector,* din 1399, și *Débat des deux amants,* ea dă întâiu „Calea lungului studiu", tradusă „în prosă franceză" și publicată la 1549 abia [1]. E vorba în această învățată compilație de Constantinopol, de Ierusalim, de Egipt și de cerul lui Dumnezeu; intervin alegoriile favorite ale epocei: Sagesse, Noblesse, Chevalerie, Richesse, Raison; se laudă Carol al V-lea și Englesul Henric al IV-lea, căci în domeniul poesiei se face o alegere de rege. Urmează, în 1403, altă alegorie, a științelor, aceia din *Mutation de fortune*, cu o privire istorică, apoi, în 1405, o critică a celebrului *Roman de la Rose,* atac care provocă o întreagă polemică („Épîtres du débat sur le roman de la Rose"). În 1406, *Livre de la vision,* în care, pe lîngă figurile închipuirii, manevrate cu mai multă sau mai puțină dibăcie, se dau exemple istorice și amintiri personale. În domeniul moral, se citează *Livre des trois vertus,* cu sfaturi pentru femei, *Trésor de la cité des dames, Corps de Policie, Livre de Prudence* și *l'Enseignement de bien vivre.* Sfaturi pentru oaste se află în *Livre des faits d'armes et de chevalerie.* Iar o problemă politică se tratează în *Traité de la paix* din 1413 și în *Chemin de longue étude* din 1415. Cristina depune ce a cules mai bogat din lungile ei lecturi străduitoare în biblioteca lui Carol al V-lea condusă de Gilles Mallet.

A cercetat, spune ea odată, „istoriile Evreilor, Asirienilor și începuturile domniilor, care purced una din alta, coborându-se la Romani, ale Francesilor, Bretonilor și alți istoriografi, apoi deducțiile știinților, după cît, potrivit cu vremea ce am avut, putuiu pricepe; apoi mă apucăiu de

[1] *Le chemin de longue estude..., traduit de langue romanne en prose françoyse par J. Chaperon.* În ediția Petitot se dă lista manuscriptelor pentru această operă și pentru altele.

cărțile poeților“ [1]. A întrebuințat „cinsprezece volume de căpetenie“ și șaizeci și opt „alte particulare mici scrieri, care toate la un loc cuprind vre-o șaptezeci de caiete“ [2]. Totul pentru că e convinsă de faptul că „simțul omenesc nu e în stare să conceapă de la sine toate științele și arta fără să amestece pe altul“ [3]. A găsit în biblioteca regală traduceri din Sfîntul Augustin, din Aristotele (Despre Cer și Lume, Eticele, Politicele; de Nicolae Oresme), din Vegețiu, din Valeriu Maxim, din Tit Liviu, datorite și unui Jean Corbichon, unui Denis Soulechat, chiar lui Jean de Meung, unul din autorii „Romanului Rosei“. Nu-i va fi greu să citeze, de sigur nu după opera originală și integrală, pe Homer și Sapho, pe Platon și Aristotele, pe Hipocrat și Galien, dintre Romani pe Virgiliu și Horațiu, pe Ovidiu, Tibul și Catul, pe Iuvenal și Lucan, pe Cicerone *(De divinatione, De officiis),* pe Valeriu Maxim, pe Vegețiu și Trog Pompeiu, pe Aulu Geliu, pe Suetoniu, pe Seneca, pe Apuleiu, iar, dintre oamenii evului mediu, pe Boețiu, pe Albert cel Mare, pe comentatorul lui Aristotele, Eustratiu de Niceia [4]; Beda, Alcuin, Raban Maur, Ioan Scotul nu-i sînt necunoscuți [5].

---

[1] I es histoires des Ebrieux, des Assiriens et des principes des signouries, procédant de l'une et de l'autre, dessendant aux Romains, des François, des Bretons et autres historiographes. Après aux déductions des sciences, selon ce que en l'espace du temps que y estudiai, eu pos comprendre; puis me pris aux livres des poëtes.

[2] Quinze volumes principaulx... Autres particuliers petits dictiez, lesquieulz tous ensemble contiennent environ soixante-dix cayiers.

[3] Impossible est à sens humain que de soy peust toutes sciences et art sanz introduccion d'autruy (II, 21).

[4] Regele cunoaște „les fais des Romains“ (I, 16). Și ducele de Berry cetește „beaux livres des sciences morales et histoires notables des pollicies rommaines“ (II, 12). Cf. III, 68.

[5] III, 13. Lavdă Universitatea din Paris și cea din Praga.

Carol al V-lea, prinț perfect și în domeniul culturii, știe gramatica, retorica, logica, aritmetica, „fără care nu se poate știința astronomiei[1]", geometria, musica, adecă „știința sunetelor acordate prin note minime" *(sic)*[2] — și-i place și ei de musicanții cari „zic din instrumentele lor minore cît de dulce se poate"[3] —, poate și metafisica, din „metha" și „phisis". Orice om cult trebuie să adauge la „prudență" „arta", adecă acele „façons qui passent en estrange matière"[4], să întrebuințeze, ca ducele de Orléans, „vorbirea frumoasă întovărășită firește de retorică"[5], să iea din latinește „puterea terminilor supțiri"[6].

Din acești „termini supțiri" ea va face cea mai bogată colecție. Substantive ca „soustenail", „aministration", „prémise", „invective", „compillasion", „entencion", „exposteur", „rassadiaccion", „cop:racion", „obfuscation", „meurté", „conduiseur", „alterquation", „coagulence", „aduleur", „bellacion", „architeteur", „phinozomie", „exercité", adiective ca „inquisitif", „sçapient", „soupploye", „suppellatif", „speculatif", „senestre", „delicatif", verbe ca „molteplier", „translater". Și apucături de stil se împrumută din aceste modèle, ca atunci cînd scriitoarea se îndreaptă către „Suverana Providență"[7], către Carol al V-lea, „ca și cum el ar fi viu pe lume"[8], către Dumnezeu însuși, ca „să-i deschidă buzele, să-i lumi-

---

[1] Sans laquelle science d'astronomie ne se pourroit passer; II, 11.

[2] La science des sons accordez par notes minimes *(ibid.)*.

[3] Jouerent les menestriers de bas instrument si doulcement comme plus pleut (II, 39).

[4] III, 2.

[5] Telle parleure aournée naturelement de rethorique (II, 16).

[6] La force des termes soubtilz (III, 3).

[7] Souverain. Providence, laquelle, etc., j'appele en soustenail et ayde.

[8] Aussi comme se ores fust vivant au monde (III, 1).

neze gîndul şi înţelegerea, pentru ca ignoranţa să nu-i încurce simţurile spre a explica lucrurile concepute în memoria ei“ [1].

Cunoştinţile reale ale unei femei din nobilimea franceză în secolul al XIV-lea nu puteau fi mari. Se călătoria pe atunci puţin şi cu greu într'o ţară tulburată, şi călătoria în sine nu presinta niciun interes. Francesă, fata Bolognesului şi a Veneţienei era Parisiană, numai Parisiană. Ea ştie totuşi că Flandra e „cea mai nobilă, mai bogată şi mai mare provincie din creştinătate“ [2] şi că Bourbonais, Nivernais şi părţile vecine sînt un Ţinut deosebit de bogat în mijloace de hrană [3]. O interesează şi ideia unui canal proiectat, care ar avea să coste 100.000 de franci [4]. Restul Europei, pănă la ţara „regelui Bulgarilor“ *(roy de Bulgres)* [5], nu-i zice nimic.

Totuşi ea atribuie calităţile „temperate“ ale rasei francese climei „mijlocii“, care face oamenii „buni, îndrăzneţi şi învăţaţi“ [6]. Şi, în general, ea crede în nevoia cercetării causelor: „fiecare e socotit cu atît mai înţelept şi mai cunoscător, cu cît ajunge a cunoaşte mai de aproape causele“. Şi, dintre ele, „causele ignorate şi neştiute sînt une ori motiv de admiraţie oamenilor,

---

[1] Sire Dieux, oeuvre mes levres, enlumines ma pensée et mon entendement esclaire, à celle fin que ignorance n'encumbre mes sens à expliquer les choses conceues en ma mémoire.

[2] La plus noble, riche et grant qui soit en crestienté; II, 13.

[3] Les parties du Bourbonnois et Nivernois et ailleurs, tant que la riviere de la Loire s'estent, lequel pays est moult fertile et abondant de tous vivres (II, 7).

[4] *Ibid.*

[5] I, 34.

[6] Ceuls qui sont ès terres moyennes convenablement sont bons, hardis et sçavans communément; lesquelles qualitez assez actempérées sont en ceste terre; II, 22. Cf. II, 22. „la cause pourquoy les François sont bonnes gens d'armes“.

cari caută să afle motivele lucrurilor ce s'au făcut"[1]. Mai bine a se cerceta aceste cause decît o „lungă povestire", care ajunge a plictisi „fragilitatea umană, doritoare tot de lucruri nouă"[2].

E un suflet cu multă înţelegere pentru frumuseţă. „Artistul", crede ea, „e mai înţelept decît muncitorul cu mîna[3]". Carol al V-lea e admirat deci nu numai fiindcă e „deprins în ştiinţă", ci şi fiindcă e „cu adevărat un artist"[4], chiar „un foarte mare artist, fie în ştiinţile liberale, fie în operele de clădit"[5]. El vrea „toate lucrurile lui frumoase, depline, îngrijite şi orînduite"[6]. Lui Carol al IV-lea îi arată cu mîndrie Louvrul[7], şi supt el se ridică mănăstirea, pomenită, a Celestinilor, acoperită cu ardesie, „avînd la poartă chipurile regelui şi reginei"[8].

Interesul pentru politică nu-i lipseşte. Şi ea e printre aceia, mulţi, cari, de la Philippe de Mézières încoace, doresc de pacea Bisericii sfăşiate de schismă[9] şi stăruie pentru conciliul general, care trebuia să aducă fo-

---

[1] Un chascun de tant est réputez plus sage et plus cognoiscent comme plus il approche à cognoistre les causes; III, 2. Les causes ignorées et non sceues aucunes fois sont cause de admiracion aux humains, quelz peuvent estre les motifs des choses faites.

[2] Trop longue narracion souvente foiz tourne aux oyans et refférandaires à ennye, comme la fragilité humaine en peu d'espace soit ennuyée on lasse, pour sa muable sensualité, qui desire tousjours nouvelletez des choses qui luy sont présentés à prolixité.

[3] L'artiste est plus sage que l'ouvrier de la main (III, 2).

[4] Droit artiste et apris ès sciences (III, 11).

[5] Très grant artiste, soit ès sciences libérales ou ès causes ouvrables *(ibid.)*.

[6] Toutes ses choses belles, nettes, polies et ordonnées (III, 12).

[7] III, 41.

[8] Et à la porte de celle église a la sculpture de son ymage et de la royne, s'espouse, moult proprement fais; III, 11.

[9] II, 16.

loase mai ales în altă direcţie decît aceia a unităţii ierarhice [1].

În viaţa Statului ea ţine samă întăiu de ceia ce numeşte *la chose publique*, care, bine îngrijită, face mai mult decît gloria, fiindcă esenţa ei, şi elementul principal de fericire, e „puterea de a face bine altora“ [2].

Pentru aceasta, trebuie — ceia ce Franţa are înaintea tuturor ţerilor —, nu „stăpînire de aventură“, nici „tirania“, care urmează, ci „un singur şef“ [3]. Se simte şi recunoştinţă şi înţelegere cînd ea se închină „nobilei flori de crin mirositoare“ [4]. Se bucură că nu mai vin în Franţa, bine păzită, Englesii, cari au voie să se bată acasă între ei [5]. Bine că s'a rupt tratatul de la Brétigny. Ioan, ducele de Bretania, e ţinut de rău fiindcă a ajutat pe Englesi, „cu tot omagiul pe care-l făcuse regelui Franciei“, şi, din fericire, nu-l sprijină baronii săi, „cari voiau să fie buni Francesi“ [6]. Nici Napoletanii nu fac bine că sînt contra Casei de Anjou, de alminterea cînd au mai fost ei loiali [7]?

Cînd Carol al IV-lea apare în Franţa, e un prilej de a apăra coroana francesă prin comparaţie cu Împăratul. E un bătrîn înainte de vreme, pedagros, dus în căruţă sau pe mîni. Merge să se închine la moaştele Sfîntului

---

[1] III, 57-8.

[2] Certes c'est plus charge que gloire .. Je ne sçay en signorie féiicité excepté en une seule chose...: en poissance de faire bien à autruy, II, 14; III, 30.

[3] Les aultres terres de crestienté, èsquelles les seigneuries sont venues d'aventure et continuées par tirannie, non pas aussi naturelles comme en ce royaume... Vrays et obéissans à un seul chief; II, 17.

[4] II, 17.

[5] Là guerroyent entr'eulz, s'ilz voldrent; II, 8, 39.

[6] Non obstant l'ommage que avoit fait au roy de France... Contre la voulenté de ses barons, qui vouloient estre bons François; II, 33.

[7] Ce qu'ilz n'ont mie d'usage; II, 11.

Ludovic. Cere să vadă mormintele regilor Franciei, „la a căror Curte, zicea el, fusese hrănit în tinereţă şi de la cari avuse mult bine“[1]. Magistratul Parisului, primindu-l, nu uită să spuie că o face în numele regelui Franciei[2]. Cînd merge la Cambrai, de Crăciun, îi e iertat a-şi face acolo „ceremoniile lui imperiale“, „ceia ce n'ar fi făcut nicidecum în regatul Franciei“[3]. Cînd se întîmpină cei doi Suverani, se presintă al Franciei cu pălăria lui *à bec*, veşmîntul de purpură cu hermină, călare pe un cal alb, cavaleri precedîndu-l la două „toises“ de cale. Se scoate odată pălăria *(la berrette)*. „Sergenţi“ ai regelui încunjură pe Împărat; i se dau şambelani şi crainici *(huissiers d'armes)*. De la „peronul de marmură“ e dus pe sus pănă în sala unde-l aşteaptă regele pentru a-l săruta. Carol al IV-lea mulţămeşte, şi e aşezat în „camera de lemn de Irlanda, care dă în grădini şi spre Sfinta Capelă“[4]. La visita regelui, dacă acesta-şi scoate gluga, Împăratul îi cere să se acopere din nou[5]. Stau apoi ambii cu capetele goale: oaspetele va admira coroana francesă.

Cum călătoria are şi un scop politic, Carol al V-lea îşi arată, contra părerii dominante în Germania, drepturile contra rivalului engles[6]: omagiul făcut de Eduard al III-lea lui Filip de Valois, trecutul însuşi al Guyennei, părerea juriştilor din Bologna, Montpellier, Toulouse,

---

[1] Ès quelz cours, ce dit-il, avoit ésté nourris en sa jeunesse et que moult de bien lui avoyent fait; III, 35.

[2] *Ibid.*

[3] A Cambray, qui est cité de l'Empire, celebre la feste de Noël, et là fist ses sérimonies impériaulx selon l'usage, ce qu'il n'eust mie fait ou royaume de France (III, 31).

[4] Sa chambre de bois d'Irlande, qui regarde sur les jardins et vers le Sainte Chapelle.

[5] Osta tant jus son chapeau, dont il pesa à l'empereur, qui recouvrir le voult.

[6] Son bon droit et le tort de ses ennemis.

Orléans, Roma. Altfel Împăratul se declară aliat al coroanei Franciei şi dă Delfinului situaţia de locotenent şi vicariu imperial la Arles[1]. El va merge în Anglia pentru „pacea perpetuă" cu Francesii.

Astfel, „de o sută de ani şi mai bine, n'a fost regatul Franciei mai bogat, cu domeniul şi feudele mai crescute, niciodată puterea şi nobleţa cavaleriei şi orice lucru mai mare şi mai crescut, mai în pace, mai puţin supărat, nici oamenii din toate stările mai bogaţi, mai înzestraţi, fie prinţi, nobili, clerici, burghesi, lucrători şi oameni de rînd decît, fie zis într'un ceas bun!, astăzi"[2].

Femeia care doreşte mai mult decît orice „creşterea, binele şi sporirea coroanei Franciei"[3], are calde sentimente pentru acel nenorocit de Carol al VI-lea, la naşterea căruia s'a strigat de bucurie. „Noé, et que bien peust-il estre venus[4]". „E frumos la trup şi faţă, nalt peste măsura obişnuită, bine făcut[5]". Dacă e bolnav cel cu minţile adesea pierdute, păcatul, acest *flayel et glaive* căzut asupra tinereţelor lui înfloritoare, e al poporului frances, şi mai bine „asupra capului nostru să dea Dumnezeu pedeapsa"! E şi părerea celor mulţi

---

[1] *Ibid.*, 47-8, 42-5, 48.

[2] Depuis l'aage de cent ans et plus... ne fu le royaume de France plus riche..., plus le demaine et les fiez acreus, la poissance et noblece en chevalerie et toutes choses greigneur, ne plus augmentée, plus en palx, moins molestez, gens de tous estas plus riches, mieux meublez, soyent princes, nobles, clercs, bourgeois, ouvriers et gens du commun, qu'il est, de bonne heure soit dit, aujourd'uy; II, 15.

[3] Augmentacion, bien et acroiscement de la couronne de France; II, 13.

[4] II, 15.

[5] Souverainement bel de corps et de visage, grant le corps plus que les communs hommes, bien formé et de beaux membres; II, 15.

carî, în ceasurile lui bune, iese pe străzi să-l salute, dorindu-i, ca dînsa „întreagă sănătate", pe cînd străinii chiar „îi plîng de milă" [1].

Văduvei lui Étienne de Castel nu-i place Curtea însăși, unde se vorbește și se calomniază prea mult, și ea se declară incapabilă de lingușirile obișnuite, aceasta de și e silită a trăi din ocrotirea celor mari. Ea știe că sînt trei feluri de adevărată nobilime: *noblesse de courage*,—și cine e bolnav, ca regele Carol, și slab, palid, supus la friguri și frig, cu mîna umflată [2], nu e un fricos *(couard)* —, *noblesse de sagesse* — n'o uită! — și *noblesse de chevalerie*.

Se întreabă ce e aceasta din urmă, și ajunge la teoria însăși a întemeierii societății. La început a fost un haos, și a trebuit să se aleagă pentru a-l potoli „cel mai potrivit ca virtute și pricepere [3]". „Astfel", zice predecesoarea lui Jean Jacques Rousseau, cetitoarea vechilor filosofi, „prin părerea comună a tuturor popoarelor, s'au început întâiu adevăratele stăpîniri pe lume [4]." Dar prințul ales are nevoie de consilieri și de „comisari și locotenenți în materie de justiție [5]" ca și pentru agricultură și altele. Astfel „prințul cavaleriei" ajunge să aibă în juru-i „pe toți oamenii cu cai pe drumuri, zișî cavaleri [6].

---

[1] Le flayel et griefve sur luy descendu non mie par ses pechiez, mais de ceulx du peuple, punis en sa personne... Dieu consent la playe sur nostre chief... Pleuroyent de compassion de son enfermeté et malage; *ibid.*

[2] Très pal et très maigre et sa complexion moult dangereuse de fièvres et de froidure d'estomac; II, 10.

[3] Le plus ydoine et propice en vertu et sçavoir; II, 2.

[4] Ainsi, par le commun esgart des peuples universelz, furent commenciées primierement propres signouries au siècle.

[5] Commissaires et lieuxtenans en fais de justice.

[6] Tous les hommes à cheval suivans les routes estoyent appellez chevaliers; II, 2.

Cavalerii au datoriile lor. Ei, cari sînt plătiți cu „bani și pensii convenabile, luați în tesaurele și veniturile orașelor sau regatelor sau ale poporului de rînd“, cari li dau hainele împodobite cu aur și pietre scumpe, să păstreze ordinea fără care se pierde — trecutul frances imediat o arată — totul [1]. Acte de trădare ca acela al Englesilor față de Ricard al II-lea sînt tratate foarte aspru [2]. Modelul cavalerului e „Hector din Troia, piosul luptător“ [3]. Cavaler bun e Carol al VI-lea [4]. Apoi unchii săi: ducele de Burgundia, „darnic ca un Alexandru, nobil și pontifical [5] *(sic)*, care face tot posibilul pentru a-și însănătoșa nepotul [6], ducele de Berry, care e așa de meșter în jute, *„forjoustează“* în ele, prinț „amoros și gratios“ [7], ducele de Anjou, care, de și caută să strîngă comori — o ușoară dar meritată critică se strecoară aici —, n'o face decît pentru a „călători“ și a face cuceriri care s'ar fi putut întinde pănă la *„a Imperiului roman, pentru care avea mare aplecare și nădejde“* [8]. Admiră și pe ducele de Bourbon, cu cruciata lui africană

---

[1] Gages de deniers et pansions convenables, prises ès tresors et revenus des citez ou royaumes, ou du commun peuple.., les riches aornemens orfroisiez et reluisans d'or et de pierres précieuses; II, 4. Car là où ordre n'y est gardée, c'est une chose desroupte, confuse et gaste; *ibid.* — Despre astileria arătată de regele Carol Împăratului se pomenește în III, 32 și în I, 16: „dans estranges de divers pays, artillerie ou autre harnois de guerre“.

[2] Trahison... par fauls et desloyal tour...., trahison et orrible maulvaistié; II, 13.

[3] Ector de Troye, le pieux combatant; II, 32.

[4] II, 15.

[5] Large comme un Alexandre, noble et pontifical; II, 13.

[6] II, 14.

[7] Moult bel jousteur... Jolis estoit, amoureux et gracieux et de moult joyeuse condicion; II, 12.

[8] Convoiteux estoit d'amasser trésor, pour désir de voyagier et conquerre... Conquérir l'emcire de Romme, auquel avoit grant affeccion et espérance (II, 11).

de şaizeci şi cinci de zile [1]. Nu mai puţin pe Orléans, care a provocat la duel pe „Henric de Lancaster, acum rege" [2]. Sînt laude şi pentru du Guesclin („du Clequin") [3], pentru acel Jehan de Vuin, căruia i se zice „le Poursuivant d'amours", pentru cavalerii Colierului, din jurul prinţului de Wales, pentru toţi „gentilomii şi vitejii cari călătoresc pentru isprăvi şi se silesc să crească onoarea şi numele Franciei în tot felul de ţeri" [4]. Dar Cristina, în vremea ei, cunoaşte şi o cavalerie decăzută, o *endormie chevalerie* [5].

Dacă această clasă ţine în ascultare de frică pe cealaltă, e în ordinea lucrurilor. Dacă Filip de Burgundia, cel mai mare senior al regatului, socrul contelui de Austria şi al contelui de Savoia, al fiicei lui Albert de Bavaria, a supus pe Flamanzi, e pentru a-i face „liniştiţi şi paşnici", şi, de altfel, „i-a cîrmuit pe urmă cu o politică frumoasă, cuminte şi tratabilă" [6]. Flamanzii aceştia erau vinovaţi şi faţă de regele, Suveranul lor — „le roy qui est souverain seigneur" — prin „ultragii" şi „trufie" [7]. Dacă odată se ridică plîngeri pentru o ajutorinţă, o *aide*, prea ridicată, Cristina e acolo ca să explice că e „un lucru de vechiu drept şi obiceiu pretutindeni" şi că din aceasta se ţin, cum se poate vedea, armatele de

---

[1] II, 14. Bel jousteur..., vaillant et chevalereux; *ibid.*

[2] Luy-mesmes offert son propre corps en preuve contre Henry de Lancastre, à présent roy; II, 16.

[3] II, 5.

[4] Les gentilzhommes et les preux qui par vaillantisse voyagent et s'efforcent d'accroistre l'onneur et le nom de France en maintes terres; II, 16.

[5] II, 9.

[6] Furent per celle desconfiture rendus si confus que tous se tindrent cois et appaisiez... En paix et bonne amour a puis tenu toutes ses terres, gouverné par belle, sage et traitable pollicie (II, 13).

[7] Tel oultrage de commune et subgiez..., tel orgueil; II, 15.

pază la hotare. „Deci *poporul* n'are de ce să se plîngă“ [1].

In genere, nu e bine a se critica autoritatea în fața poporului, ci, dacă e nevoie, în secret [2]. Pe burghesi a făcut bine Carol al V-lea că i-a chemat în Consiliu, „arătîndu-li încrederea ce o are într'înșii“ [3]. Mai sînt însă acei „gens de commune“, acei măcelari „deprinși a vărsa sînge“ [4], acei *travailleurs* și *gens de laborer*, de pe brazdă, cari pot fi primiți la oaste numai ca pedeștri, ca unii ce sînt deprinși așa, dar principiul rămîne că: „minte și sfat bun, nobleță a curajului, pofta de onoare și frica de contrariu se prețuiesc mai mult în materie de arme decît osteneală brută“ [5].

II.

Dar învățata cetitoare de cărți antice [6], predicatoarea de înțelepciune și dătătoarea de norme sociale și morale e, în același timp, ca toți oamenii din vremea ei,

---

Aucuns peuvent avoir parlé sus le Conseil pour cause de certaine ayde non trop excesive, quoy qu'on se plaigne, sus les subgiez du royaume; laquelle chose est d'ancien droit et coustume en toutes terres pour tel usage, c'est assavoir pour armées faire sus les ennemis de la contrée. Lequel dit ayde peut chacun veoir employer les armes qu'on fait présentement sur les frontieres du royaume et l'assemblée du connestable grande et telle, et ès marches de Guienne, et aussi autre part; parquoy n'a cause le peuple de soy clamer; II, 14.

[2] En la face du peuple corrigier leur faiz... En privé dire et monstrer est, selon mon avis, le plus seur; II, 16.

[3] Affin qu'il leur monstrast la fiance qu'il avoit en eulx; III, 18.

[4] Aussi houchiers, qui ont acoustumé de sang espandre; II, 18.

[5] Sens et avis, noblece de corage, desir d'onneur et peour du contraire font plus en fait d'armes que peine et travail de corps... Pour ce que ceuls du peuple sont durs desdictes peines, prouffitables sont ès batailles à pié; II, 22.

[6] Ea laudă pe bibliotecarul Gilles Mallet, care „souverainement bien lisoit et bien ponctoit“ (III, 21).

un suflet medieval, hrănit și de poetice, fantastice lucrări vulgare și luînd de acolo ceia ce trebuie pentru a defini mai de aproape caracterele sale strîns legate de trecut. De și vorbește cu despreț de orice „gestes et romans“ [1], preferind a lua din literatura mai veche precepte pedagogice de la Hugues de S. Victor, maxime de-ale lui „Chaton“ (Caton) din Hugues de Fleury, biografii imperiale romane din „Istoire tripertite“, îndreptări religioase din „l'istoire de Saint Loys“ [2], teorie de guvern din Gilles de Roma“ [3], învățături de drept din decretale, cercetează, pe lîngă mărturia orală a oamenilor de ieri [4], diferite „cronici“, Sigibert de Gembloux [5], „cronicele bunului rege al Franciei Filip, fiul regelui Ludovic cel Bun“ (Débonnaire)[6], cutare cronică a lui Dugueselin: „fais mezzire Bertram“ [7].

Are de sigur toată încrederea în „înțeleapta femeie din Grecia care se chiamă Minerva“ [8], dar e o bună creștină care-și arată ca patroni pe „Monseigneur Saint Louis de France“, pe S. Rémi, Sf. Ecaterina și Sf. Antoniu, Sf. Agnes [9]. Și ei îi e une ori scîrbă de trecătorul corp omenesc, cu „superfluitățile lui, păr, unghii, sînge și anume alte lucruri“ [10]. Pe prinți îi judecă după atitudinea lor religioasă: Carol al V-lea e dispus a lăsa

---

[1] II, 25.

[2] II, 33.

[3] II, 19. „Lycurgus, roy de Lacédémone, ou livre du Régime des princes“; II, 2.

[4] Pluseurs gens notables encore vivans, jadis ses serviteurs (de Charles V); I, 24.

[5] III, 13.

[6] I, 32.

[7] II, 25.

[8] Une sage femme de Grece nommée Minerva; II, 21.

[9] I, 33.

[10] Superflutez de son corps humain, comme cheveulx, ongles, sang et telz choses; I, 33.

tronul fiului „și el s'ar face preot și ar întrebuința restul vieții sale în serviciul lui Dumnezeu“ [1]. Petru-cel-Crud din Castilia merită să i se taie capul pentru că, „rău și pervers creștin, ținea o Sarasină“ [2]. Ducesa de Berry e lăudată pentru că avea „într'un sipețel tainice cămăși de păr, fringhii și lucruri de abstinență și devoțiune“ [3].

Sufletul apropiat de al poporului va culege zicalele lui:

Qui bon conseil croit et quiert
Honneur et chevance acquiert.

Dar mai ales va introduce acele comparații luate din domeniile cele mai simple, care, la dînsa ca și la toți din vremea ei, vin din moștenirea celui cu ochii și urechile asupra a tot ce cuprinde vasta natură pentru mîngîierea și învățătura noastră:

Crinul e „așa de alb și fraged și de suavă mireasmă, dar din cea mai mică lucire e jignit și pătat“ [4].

„Omul e ca vinul nou de bună viță: se întîmplă une ori că, de frica frigului sau a brumei, e cules verde, crud și neprielnic și nu e pus în vînzare. Dar, lăsat să stea în butoiu de-a lungul iernii pe frig, se întîmplă adesea că acea verzeală se preface în vin bun și în maturitate prețuită“ [5].

---

[1] Et luy seroit prestre et le demourant de sa vie useroit ou service de Dieu; I, 34.

[2] Comme maulvaiz et pervers crestien, maintenoit une Sarrazine; I, 6.

[3] Secret coffret de haires, cordes et choses d'abstinence et devocion; II, 12.

[4] Lequel est blanc, tendre et souef flairant, mais de moult petit hurt est froissié et taché (V, I, 4). Sau, II, 20: „Ainsi que la geline les poussins“.

[5] Povons comparer l'omme au vin creu en bonne plante: ci avient aulcunefoiz, par accident de froidure ou gellée, ycelluy vin nouvel cueilly estre vert, cru et mal prouffitable, comme celluy qui

„Astfel cum lucrătorul la arhitectură sau zidărie n'a făcut el pietrele şi materialele din care clădeşte şi înalţă castelul sau casa pe care caută a o face şi la care lucrează şi totuşi adună acele materiale, fiecare unde trebuie să fie după planul făcut, tot aşa femeile care brodează şi fac deosebite desemnuri după înălţimea închipuirii lor, de sigur că n'au făcut ele mătăsurile, nici aurul, nici alt material"[1].

„Precum elementul principal al unei fortăreţe e aşezat pe cel mai tare loc al castelului, apărat de şanţuri, porţi, palisade şi ziduri, încunjurat cu turnuri şi băşti, s'a orînduit ca prinţul să fie în ordinea de bătaie între cei mai buni oameni ai săi, în rangul cel mai tare şi mai uşor de apărat[2]".

O moralâ aspră o face pe scriitoare să prescrie tot ce e modă exagerată, distracţie zgomotoasă şi stricătoare pentru suflet. Ce nu atacă din ridicululile şi păcatele vremii? „Hainele prea-scurte, papucii *à la poulaine*, din cale afară de lungi, femeile cusute în rochii prea strîmte, cu prea mari gulere"[3]. „Cărţile necinstite"

---

n'est mie en boisson. Mais, lui lais ie en tonniaulx, crouppir au long d'iver à la gellée, avient souvent que celle verdeur se tourne en bon vin et en meureté convenable (I, 11).

[1] Ainssi comme l'oeuvrier de architecture ou maçonnage n'a mie fait les pierres et estofes dont il bastit et edifie le chastel ou maison qu'il tent à parfaire et où il labeure, nonobstant assemble les matiéres ensemble, chascune où elle doit servir selon la fin de l'entencion où il tient, aussi les brodeuses qui font diverses devises, selon la soublimeté de l'ymagination, sans faute ne firent mie les soyes, l'or ne les matières; III, 21.

[2] Ainssi que le maistre donjon d'une fortrece est assis en la plus forte place du chastel, targé de fossez, portes, palis et murs, avironné de tours et bastides, ordonnerent que le prince fust en bataille entre ses meilleurs gens, en la plus fort eschielée et la plus deffensable; II, 2.

[3] Trop cours abis, trop oultragenses poulaines, ne femmes cousues en leurs robes trop estraintes, ne trop grans collez (I, 29). E contra „zidirii" femeilor *(enmurées)*, dar admite „femmes closes en unes chambres, se trop estoient désordenées" *(ibid.)*.

pe care regele Carol nu le îngăduie la Curtea reginei, în mînile fiilor şi mai ales ale Delfinului [1]. Acele „amours et vaguité" pentru care a fost gonit de la Curtea lui Carol al V-lea un „tînăr şi frumos" curtean. Bine a făcut acelaşi rege cînd a gonit şi pe „anume *goliarzi*, cari aduc cuvinte de ispită, căci zisele şi faptele unor astfel de cîntăreţi nu sînt decît îndemnuri la desfrînare şi felul jocurilor lor pare că dă îngăduinţă ca astfel de lucruri să fie făcute [2]". Deci înlături cu aceste „guri mari", *gloutons de bouche et de parole*, căci „multe feluri de jongleuri şi linguşitori obişnuiesc prin *jonglarea* lor să atragă inimile prinţilor" [3], cum mai condamnabili sînt cei ce joacă zarul [4], ori cei ce zboară pe funii *(voleurs)* şi alţii cari „se apucă a face felurite lucruri de astea cu primejdie pentru suflet şi trup" [5]. Dar aceasta nu înlătură musica onestă, „serviciul melodios de cîntec, cu cîntăreţi, musicanţi, persoane ştiutoare şi onorabile" [6].

E prietena omului sărac, „gol şi lipsit". Să-i ajutăm, căci şi noi vom ajunge la ceasul morţii:

Ayés pitié des pauvres gens
Que tu voys nuz et indigens,

---

[1] Aussi cestui sage roy deffendoit que livres deshonnestes ne feussent leus, ne portez à la Court de la royne, ne de ses enfens et soubz peine de perdre sa grace ne fut si hardi qui osast à son filz le Daulphin ramentevoir matiere luxurieuse; *ibid.*

[2] Gouliars de bouche, aportans parolles vagues..., car les dis et fais de tels menestriers ne sont fors introduccion à luxure et la coustume de leur jeux semble que ilz donnent congié de telz chose faire.

[3] Gengleurs et flateurs seulent, par leurs gengler. actraire les cueurs des princes; II, 32.

[4] III. 19: un jueur de dez, jeunes homs de petit sens.

[5] III, 20.

[6] Service mélodieux de chant... Chantres, musiciens, souverains et honorables personnes; II, 33.

Et leur aydes quant tu porras :
Souviengne-toy que tu morras.

Toată viața lui Carol al V-lea, cu milosteniile și vorbele lui de spirit, așa de „populare" și așa de „medievale", vine în sprijinul acestor recomandații [1].

Ceia ce s'a putut culege dintr'o singură carte a Cristinei de Pisan — adevărat însă cea mai importantă — ar putea da gustul de a se căuta și atîtea lucrări ale ei inedite la Biblioteca Națională din Paris ori inaccesibile aici [2].

[1] I, 26.

[2] A se rectifica după ultimele lucrări că tatăl scriitoarei nu era din Pisa, ci din Pizzano sau Pezzano.

II.

Pierre de Fénin

Pentru Cristina de Pisan, totul, afară de boala regelui, era bine în regatul cel mai ascultător, deci cel mai ordonat, din lumea creştină, cu atît mai mult, cu cît dispunea de „cavaleria" cea mai impunătoare, şi ca virtuţi morale. Cîţiva ani după redactarea cărţii despre Carol al V-lea ea însăşi era să vadă în această ţară a tuturor fericirilor cea mai cumplită şi mai anarhică revărsare de patimi, ale căror motive, cu toată teoria ei causală în istorie, n'ar fi fost în stare a le descoperi.

Fără nicio pretenţie de a ajunge la asemenea superioare explicări, ci numai cu sentimentele de compătimire, de durere patriotică ale omului de rînd care n'a cetit măcar în traducere pe autorii antichităţii, aceste tragice împrejurări sînt presintate de o serie de scriitori, umili cronicari, prin cari, tocmai din causa lipsei lor de concepţie şi de scop teoretic, par a vorbi năcazurile înseşi ale acestei societăţi.

Iată unul care e numai „escuyer et panatier" al lui Carol cel Nebun, Pierre de Fenin, care înseamnă ce a văzut între anii 1407 şi 1422, cei mai răi din această sîngeroasă, continuu înoită sfăşiere.

E un provincial de naştere, întrebuinţînd şi cuvinte de circulaţie locală [1]. Om de casă al regelui, îngrijind

[1] Serouige ou beau-frère, pp. 242-3 din ediţia Petitot. Fourmouvoir, p. 249.

de masa lui, el trece dincolo de margenile simplei naraţiuni numai cînd are de socotit monedele [1]. În jurul evenimentelor care se înşiră de sine la dînsul e doar grija vremii de afară pe care o pune în legătură cu teribilele drame la care a fost martur înfricoşat: „anul acela al uciderii (lui Ludovic de Orléans) a fost anul iernii celei mari şi a ţinut gerul şaizeci şi şase de zile într'una" [2].

Cu toată situaţia sa modestă, acest nobil de Curte păstrează tradiţia unei mari admiraţii pentru idealul cavaleresc al unui trecut acum încheiat. Nimic nu-l încîntă mai mult decît „vitejiile", *les grandes vaillances* [3]. Se poartă încă numele perfectului cavaler de la Troia: Hector de Saveuse, Hector de Chartres, Hector de Bourbon. Cutăruia, seniorul de Noyelle, i se zice „le blanc chevalier". Se dau încă, a doua zi după glorificarea jutelor în sine de Cristina de Pisan, lupta de plăcere, „cu pălăria înfrunzită, care se zice de Maiu, pe capul înarmat" [4].

Dar marile însuşiri de creştere şi de omenie ale cavalerilor dispar; se poate zice chiar că *au dispărut,* înaintea unei lumi încă tulburi, care, ca de cîte ori aşa ceva se întîlneşte în istorie, deslănţuieşte violenţa şi minciuna, cruzimea. Înaintea unui prinţ ca Filip de Burgundia se poate ca doi cavaleri să schimbe palme [5]. Omorul, în 1407 al lui Ludovic de Orléans, „prinţ foarte priceput" *(de haut entendement)*, e cel d'intăiu cas în care se vede noua tendinţă criminală, şi tocmai sus, în

---

P. 368 şi urm.

[1] Cette mort fut l'année du grand hyver et dura la gelée soixante et six jours tout d'un tenant; p. 240.

[2] P. 292.

[3] Chappeau de feüillage vulgairement dit: de may, sur la teste armée; p. 261. Cf. p. 260, 264, 294.

[4] Pp. 335-6.

mijlocul membrilor chiar ai dinastiei. Trupul celui năvălit pe stradă noaptea de o bandă de asasini și ciocîrtit de săbii și cuțite apărea „oribil rănit la cap și pe față, și avea un pumn tăiat", spre „marea durere a oamenilor lui, de-ți era milă să te uiți la dînșii" [1]. Se bănuise cutare a cărui soție o luase ducele [2]. Dar, cînd, la îngropare, se presintă Ioan, ducele de Burgundia, „care comandase o astfel de treabă și totuși simula durere, sîngele trupului curse prin sicriu în vederea lor a tuturora și se făcu murmur mare" [3]. Ducele de Berry fu silit să împiedece pe nepotul său, a doua zi, de la Consiliul regal: „nu-i place nimănui să fii acolo" [4]; și vărul de S. Pol îl părăsește. Atunci, peste toate formele exterioare în care, și în faptele rele, se îmbrăcase cavaleria, făptașul moral mărturisește: „Ca să nu se creadă cu năpaste nimeni vinovat de moartea ducelui de Orléans, declar că eu am pus să facă aceia ce s'a făcut, și nu altul [5]". Apoi fuge, urmărit, „lăsînd stăpînirea Franciei foarte îngîndurată [6]". Cînd se arată la adunarea de la Amiens „cea mai mare parte din seniorii Franciei" îi arată ură [7].

Scriitorul înseamnă actele răsplătirii, care i se pare

---

[1] Si grand dueil que il estoit pitié de les voir... Horriblement navré en la teste et au visage et si avoit un poing couppé; p. 237 și urm.

[2] Pour ce que le dict duc lui avoit soustrait et pris sa femme; *ibid.*

[3] Qui avoit fait faire cette besongne et y faisoit le dueil par semblant, Le sang du corps coula parmy le cercueil à la veue d'eux tous: grand murmure.

[4] Il ne plaist mie bien à chascun que y soyez.

[5] Afin qu'on ne mescroye aucun coupable de la mort du duc d'Orléans, je declare que j'ay fait faire ce qui a esté fait, et non autre.

[6] Laissant la seignurie de France en grant pensée; p. 240. A dat răsplată cui avuse mai mare parte în omor.

[7] P. 241.

firească, neapărată: desfiderea ducelui de Burgundia pentru crimă — și cel care o face e prins și decapitat—, pregătirile, condamnabile, ale unui atentat contra criminalului, prinsoarea lui Ioan, în persoana a șase oameni ai lui, de către șase cavaleri din Delfinat, cari se oferiau prin scrisori formale, *atinées*, să rupă, cîte trei, o lanță cu dînsul, fixîndu-se ziua și locul [1]. Îndată apar „Armagnacii" pedepsitori, cu eșarpele lor albe [2].

E vremea însă cînd cavalerii pot să fugă înaintea pericolului — și un astfel de cas se presintă [3]. Ducele de Burgundia va fi deci tratat, în 1419, cum tratase el pe vărul său. Cînd se hotărăște întîlnirea, care trebuie să-i fie fatală, cu adversari dispuși în aparență la o înțelegere, Ioan cel fără Teamă, eroul nenorocit de la Nicopol, spune totuși, prins de o bănuială prevestitoare, lui Tanneguy du Chastel: „N'ai face bine trădîndu-ne", *Vous feriez mal de nous trahir.* Ceia ce nu împiedecă „dureroasa moarte", „dureroasă", spune scriitorul, pentru urmările ce aduce asupra țerii. L-au aflat după șase-șapte luni, îmbrăcat și încălțat, „aproape cu totul întreg" [4], ca și cum și el, ca și victima lui, ar fi cerut răsbunarea — și, nici acuma, ea n'a lipsit.

Nu e numai cu Franța, ci pretutindeni, această decădere a unei ordini de lucruri morală care nu se va mai întoarce. Cutare episcop bavares, frate cu soția lui Ioan și cu ducele Gulielm de Olanda, cată să se însoare, „de și era episcop" [5]: oprit o clipă, adună trupe de la rude și, tăind capete, se impune. Și s'a bănuit că al doi-

---

Atinées ou lettres de deffy faites de six Dauphinois contre six Bourgugnons pour rompre chacun trois lances l'un contre l'autre, et fut le jour pris de les fournir au dessus de Saint Riquier; p. 344.

[1] P. 346.

[2] P. 349.

[4] Presque tout entier; p. 330.

[5] Nonobstant qu'il fust évesque; pp. 241, 244 (an. 1408).

lea fiu al lui Carol al VI-lea, contele de Ponthieu, și acel Gulielm de Olanda însuși, care-i dase fata, au fost otrăviți pentru că se aliaseră cu Burgundia, și cei ce „guvernau" pe rege discută această acusație[1]. Și asemenea fapte ale clasei dominante francese sînt causa succeselor candidatului engles la Coroană, Henric al V-lea: „el știa bine discordia ce era între seniorii Franciei"[2].

Aceste gîlcevi neîmpăcate trezesc și instinctele sanguinare ale claselor de jos din Paris, *le commun de Paris,* mai ales acei măcelari despre a căror deprindere cu sîngele vorbise, profetic, și Cristina. Apar glugile de uniformă — *petits chapperons tous d'une livrée* — pe străzile Capitalei și în curînd puterea va fi în mîna unor brute de speța lui Caboche și a unui Deniset de Chaumont[3], a lui Cappeluche, „calăul" din 1418. Acești „oameni răi din mulțime" *(aucun meschans du commun)* aruncă bănuiala că ține cu Armagnacii contra ducelui de Burgundia asupra oricui li displace: „Și atunci cine urà pe altul în Paris, nu trebuia decît să zică: a fost Armagnac și îndată, în clipa aceia, era ucis pe loc"[4]. Ca în 1792. Și, tot ca atunci, „o mare gloată de oameni mărunți" se aruncă asupra închisorilor, une ori și pentru a scăpa de creditori: „toți cei d'înăuntru fură uciși"[5]. Prisonierii de la Chatelet sfidează moartea strigînd: *Vive le Dauphin,* șeful nominal al dușmanilor Casei de Burgundia. Ei sînt aruncați în suliți și în pari,

---

[1] Pp. 279-80.

[2] Bien scavoit le discord qui estoit entre les seigneurs de France; pp. 272-3

[3] Pp. 256-7

[4] Et, lorsqu'on hayssoit à Paris aucun homme, il ne falloit que dire: *il a esté Armagnac* et tout presentement et à l'heure mesme il estoit tué sur le carreau.

[5] Grande assemblée de menuës gens... Pour debat ou pour debtes, car ils n'espargnerent aucun homme, que tout ne fust mis à mort; p. 299.

„şi-i ciocăniau şi umpleau de sînge fără nicio milă şi iertare[1]". Trupurile goale erau apoi „trase de copiii cei mici din Paris din loc în loc, — lucru foarte ciudat de văzut, gîndindu-te că astfel de oameni mari au fost aduşi într'o astfel de stare"[2]. Trebuie ca ducele de Burgundia să stîmpere cu ameninţări acest teribil zel, aşa de josnic interesat.

Prin vuietele sălbatece ale acestor lupte interne, care deschideau cîmp de acţiune tuturor criminalilor născuţi cari, în împrejurările normale, sînt ascunşi în orice societate, Pierre de Fenin deosebeşte că Franţa e martirisată de oameni cari nu erau ai regelui ei, deci, în sensul politic, ca Tanneguy du Chastel, cel stropit de sîngele ducelui Ioan, vicontele de Narbona, un om din Sud, şi alţi sfetnici ai Delfinului, din aceleaşi regiuni meridionale, nu erau Francesi: „nu erau din regatul Franciei şi totuşi umblau cu afacerile Franciei şi le conduceau"[3]. Armagnac însuşi, un aşa de mic senior din acele părţi de caldă patimă, ajunsese, de şi alţii „mai mari fără comparaţie decît dînsul" erau în jurul Delfinului, a numi întreaga mişcare, ceia ce nu poate decît să supere pe aceia[4].

Dar modestul represintant al unui sentiment frances care, mai presus de pasiunile politice, zace în adînci-

---

[1] Et les marteloient et meurtrissoient sans en avoir aucune pitié, ny mercy; *ibid.*

[2] Là les traisuoient les petits enfants de Paris de place à autre, qui estoit chose bien estrange à voir et de considerer tels seigneurs estre reduits en cet estat; p. 300. Părea, une ori, spune Jurnalul unui burghes din oraş că ar fi intrat Sarasinii în Paris („dont il avint telle émeute à Paris à l'eure, qu'on le prinst comme se tout Paris fust plain de Sarrazins"; citat la pagina 247, nota 1.)

[3] Point n'estoient du royaume de France et neantmoins manioient et conduisoient toutes ses affaires; p. 309.

[4] D'autres seigneurs plus grande sans comparaison que le comte d'Armagnac, si ne les nommoit son pourtant en commun langage fors les Armagnacs, dont ils estoient-fort courroucez; p. 246.

mile unui popor chinuit înțelege unde duce această anarhie internă, provocată de „nenorocitul războiu a lui Ioan de Burgundia cu Carol de Orléans", fiul [1]. Teribila înfrîngere de la Azincourt de către Henric al V-lea e resultatul care se putea aștepta, de și Francesii erau mult mai mulți și cu mai aleși represintanți ai nobilimii [2]. Normanzi de limbă francesă, notează el, se socotiau Englesi și luptau contra congenerilor lor. „Astfel și în acest chip s'a pierdut *pentru Franța* această bătălie, și a fost mare jale în regat, căci din toate provinciile Coroanei a rămas acolo floarea cavalerilor [3]". După această „zi de durere" *(douloureuse journée)*, însuși Ioan de Burgundia, care nu știa că-l pîndește de așa de aproape pedeapsa, s'a „arătat foarte supărat de pierderea *Francesilor*, mai ales a fraților săi" — buni Francesi aceștia —, ducele Anton de Brabant și ducele de Nevers [4].

Cînd se ajunge la pacea, pe care n'o credea înșelătoare, între duce și delfin pentru a goni pe Englesi — și cronicarul apasă asupra acestui scop —, Pierre de Fenin se bucură, cu întregul *„biet popor frances"*, de această solie a liniștii [5]. Iar, cînd, după omorul lui Ioan,

---

[1] Ainsi estoit pour lors mainé le royaume de France, pour cette malheureuse guerre dudict Jean de Bourgogne avec ledit Charles d'Orléans; p. 270.

[2] En verité, les François estoient sans comparaison beaucoup plus forts en nombre que les Anglois, et y avoit parmy eux bien plus noble compagnie; p. 275.

[3] Ainsi et par cette maniere fut perdue cette bataille pour la France, dont ce fut grant dueil pour le royaume, car de toutes les provinces de la Couronne la fleur de noblesse y demeura; p. 277.

[4] Se monstra grandement courroucé de la perte des François, par especial de ses freres, le duc Antoine de Brabant et le duc de Nevers; p. 278.

[5] De quoi tout ce pauvre peuple de France demenoit grande joye; p. 309.

fiul său, Filip-cel-Bun, își inaugurează domnia încheind un nou pact cu Englesii, se spune că „mulți seniori din Franța au fost indignați de alianța pe care ducele Filip de Burgundia o făcuse așa de strînsă cu regele Henric al Angliei“ [1].

Dar o autoritate regală nu mai este. Scutarul lui Carol al VI-lea privește cu milă pe stăpînul său, periodic bolnav. „A fost foarte iubit de popor toată viața și de aceia-l numiau de obiceiu: Carol cel Prea-iubit; dar a fost în cea mai mare parte a domniei lui chinuit de o supărătoare boală, care-i strica foarte mult, căci une ori voia să lovească pe toți acei ce se găsiau cu dînsul [2]. Altceva decît discreția cu care Cristina de Pisan, care și ea constata această iubire, vorbește de cumplita nenorocire. Pierre de Fenin înseamnă crud și „ciudatul guvern“ ce reiese din această incapacitate a nevinovatului monarh: *estranges gouvernement au royaume de France* [3]. Cînd Burgunzii ieau Parisul, Carol se închide în casă și îngăduie ca toate, și crimele, să se facă în numele nevolniciei lui. „Și acolo (Burgunzii) îi vorbiră, îi făcură cinste mare și cu aceasta nu-l împiedecau întru nimic, nici pe cei cari-l serviau. Căci *regele era mulțămit de tot, și de Burgunzi și de Armagnaci, și puțin îi păsa, și era ca indiferent oricum mergea orice.* Cine-l cunoștea, putea să știe bine starea vrednică de milă și de plîns în care se

[1] Il y eut plusieurs seigneurs de France qui furent courroucez de l'alliance que le duc Philippe de Bourgogne avoit pris si estroite avec le roi Henri d'Angleterre; p. 338.

[2] Il fut fort aimé de son peuple toute sa vie, et pour ce le nommoit-on ordinairement: Charles le Bien-Aimé; mais il fut la plus grande partie de son regne travaillé d'une fascheuse maladie, qui grandement luy nuisoit, car parfois il vouloit frapper sur tous ceux qui se trouvoient avec luy; p. 367.

[3] P. 368. Odată regele ieа parte, la Bourges, la lupta contra Armagnacilor, ducilor de Bourbon și Berri; p. 253.

găsia atunci... Bunul rege Carol era mulțămit cu tot ce ducele voia să facă și nu aducea nicio împotrivire măcar în cuvinte [1]".

Mai vinovată e însă regina străină, Isabela de Bavaria. Ea „se pune supt cîrmuirea zisului Ioan de Burgundia, lăsînd și părăsind în acest fel pe rege, domnul ei, și pe fiul ei, ducele de Touraine, Delfinul". Dar această cîrmuire se făcea în numele ei, soțul fiind viu, „ceia ce părea la mulți că e lucru destul de fără cale și foarte cutezător" [2].

Patriotul frances, care nu vede în regele cel adevărat, în regele *frances* un sprijin pentru suferințile celor mici, care *acestea-i stau înainte totdeauna și-i hotărăsc judecata,* se întoarce, din acest motiv, către regele *Franciei,* către Englesul Henri, care *guvernează* și care *ocrotește.* Pierre de Fénin știe că Englesii ieau la Amiens și vasele de masă pentru plată [3], că armata străină a fost suportată greu de regat, cutare alți burghesi trebuind să-și răscumpere casele, că regele însuși a spînzurat la Meaux en Brie pe aceia cari-l făcuseră „măgar" [4]. Nu-i place cînd obiceiului frances i se

---

[1] Et là luy parlerent, luy firent grande reverence, et avec ce ne l'empescherent en rien, ne aucun de ceux lui le servoient, car le roi estoit du tout content et des Bourguignons et des Armagnacs, et peu luy chaloit, et luy estoit comme indifferent comment tout allast. Chacun qui de luy avoit cognoissance pouvoit bien scavoir l'estat pitoyable et lamentable où il se trouvoit pour lors... Le bon roi Charles estoit content de tout ce que ce duc vouloit faire et n'y apportoit aucun contredit; p. 219.

[2] Ainsi se mit cette reyne de France soubz le gouvernement dudict Jean de Bourgogne, delassant et abandonnant en cette sorte le roy, son seigneur, et son fils, le duc de Touraine, dauphin..., ce qui sembloit à plusieurs estre chose assez hors de raison et bien hardie; p. 287.

[3] P. 367.

[4] Pp. 328-9.

opune „la guise et coustume des Anglois“ [1], ca în casul care aduce prigonirea mareşalului de Lisle-Adam. Acesta se presintă, la o întîlnire, în veşmînt de „bleu-gris“, ordinar. „Lisle-Adam“, spune Henric, jignit că un mareşal de Franţa nu poartă haine de ceremonie cînd vine înaintea lui, „Lisle-Adam, aceasta e îmbrăcămintea unui mareşal de Franţa?“. Şi: „Cum cutezi d-ta să priveşti astfel drept în faţă un prinţ?“ — „Doamne prea-temute, e obiceiul frances, şi, dacă e cineva care să nu cuteze a privi pe acela cu care vorbeşte, e socotit ca om rău şi trădător, — cu voia voastră“. Răspunsul regal engles e scurt: „Nu e obiceiul nostru“ [2]. Nu tărziu după aceasta, ducele de Exeter, comandantul Parisului, caută să aresteze pe mareşal, în sprijinul căruia se ridică populaţia. Dar toate acestea nu împiedecă pe scriitor de a recunoaşte iubirea care a încunjurat pe regele viteaz, drept şi milos, care regreta la moarte că n'a putut merge la Ierusalim [3]. La Paris chiar, întăiu: „Regele acela Henric stătea atunci în Paris, unde a legat foarte pe locuitori de ascultarea şi iubirea lui, pentru că *făcea să se observe exact justiţia* şi o dădea după cuviinţă fiecăruia, ceia ce făcea că *poporul sărac ţinea mult la dînsul*, mai mult decît la oricine“ [4]. Şi, ca o caracterisare ge-

[1] P. 353. Cf. p. 355.

[2] Lisle-Adam, est-ce là la robbe de mareschal de France?... Comment osez-vous regarder un prince au visage?... — Très-redouté seigneur, c'est la guise de France, et, si aucun n'ose regarder celuy à qui il parle, on le tient pour mauvais homme et traistre, et pour Dieu ne vous en desplaise. — Ce n'est pas nostre guise; p. 335.

[3] P. 363.

[4] Icely roy Henry se tenoit alors à Paris, où il attacha fort les habitants à son obéissance et affection, par ce qu'il faisoit observer exactement la justice et la rendre deüement à un chacun, ce qui faisoit que le pauvre peuple l'amoit grandement sur tous autres; p. 360.

nerală, aiurea: Henric „era un prinț de o înaltă pricepere, pentru care *bietul popor* îl iubia mai presus de toți ceilalți. În afară de aceasta *era foarte aplecat și îngrijit de a păstra poporul de jos și de a-l ocroti contra violențelor de nesuferit și marilor stoarceri pe care cea mai mare parte din nobili îl făceau să le sufere în Franța, Picardia și în tot regatul*“ [1]. Cînd el oprește de a se impune țeranilor și chiar clericilor grija cailor, a cînilor și păsărilor de vînat, se observă: „Era un lucru foarte cuminte și vrednic de laudă la regele acesta Henric că a voit să îndrepte un asemenea lucru, *ceia ce l-a făcut să cîștige recunoștința și urările clerului, cît și ale bietului popor*“ [2].

Jurnalul parisian ni-l arată pe Henric refusînd jutele la căsătoria cu Ecaterina de Franța, fiica lui Carol al VI-lea, și găsim și acolo aceiași judecată stăpînită de mila „săracilor“: „căci mai frumoasă ispravă de vitejie nu este pe lume decît a pedepsi pe cei răi, *pentru ca bietul popor să poată trăi*“ [3]. Din partea lui, Juvénal des Ursins, un înalt demnitar al Coroanei francese, ni-l presintă pe acel care se unise atît de strîns, printr'o nouă legătură, cu dinastia capețiană, considerîndu-și victoriile ca Ștefan-cel-Mare însuși: „După bătălie (de la Azincourt), regele Angliei dădu prînz prinților și

---

[1] Estoit un prince de haut entendement, par quoy le pauvre peuple l'aimoit sur tous autres. De plus il estoit très enclin et soigneux de conserver le menu peuple et de le proteger contre les violences insupportables et grandes extorions que la plupart des gentils-hommes leur faisoient lors souffrir en France, Picardie et par tout le royaume; p. 364.

[2] C'estoit chose bien raisonnable et louable à ce roy Henry d'y vouloir remedier, ce qui luy fit acquerir la bonne grace et les voeux du clergé, ainsi que du pauvre peuple; *ibid.*

[3] „Car la plus belle proesse n'est au monde que de faire justice des maulvais, afin que le pauvre peuple en puisse vivre“; citat *ibid.*, p. 337, nota.

seniorilor francesi. Li spuse că nu trebuie să se mire dacă a cîştigat biruinţa asupra lor, de care *nu-şi atribuie nicio glorie, fiind opera lui Dumnezeu*, care lor li fusese protivnic pentru păcatele lor [1]".

Fiicei celeilalte a lui Carol al VI-lea, Michelle, care luase pe Filip de Burgundia, i se aduce de Pierre de Fenin laude că, fiind „de toată cinstea, smerită, curtenitoare, frumoasă", „o iubiau nu numai toţi seniorii de la Curte, dar şi acest *pauvre commun*" [2].

Gîndul acestui *menu peuple* urmăreşte pe cronicar. Dacă, după uciderea ducelui Ioan, erau trei partide în luptă şi aceasta tinde la „desmembrarea regatului", e mai ales pentru că, astfel, „poporul cel mărunt era peste măsură de chinuit" [3]. Cu groază — *estoit chose piteuse à voir* — presintă el lumea care, la asediul Rouenului, unde ar fi murit zece la douăsprezece mii de oameni, e redusă a mînca tot felul de „cîni, pisici, guzgani, şoareci şi alte lucruri ca acestea" [4]. În cutare oraş cucerit se pradă bisericile şi se necinstesc femeile [5]. La Montdidier, ducele Ioan e părăsit de Flamanzi, „oameni fără milă, cari nu cruţă nici nobil, nici ţeran" [6]. Oameni de aceştia cari „cutreieră cîmpii",

---

[1] Après la bataille, le roi d'Angleterre donna à diner aux princes et seigneurs françois. Il leur dit qu'ils ne s'esmerveillassent pas s'il avoit eu la victoire contre eux, de laquelle il ne s'attribuoit aucune gloire, car c'estoit oeuvre de Dieu, qui leur étoit adversaire pour leurs péchés.

[2] Dame de tout honneur, humble, courtoise, belle et bien aimée de tous les seigneurs qui conversoient à la cour d'iceluy duc, et en outre du pauvre commun; p. 313.

[3] Il y avoit trois partys... en France, qui tous contendoient à conquerir et démembrer le royaume; de quoy le menu peuple estoit excesivement travaillé; p. 313.

[4] Chiens, chats, rats, souris et telles autres choses; pp. 303-4.

[5] Les églises furent pillées et quantité de femmes violées par force, tant gentilles femmes que autres; p. 263.

[6] Gens sans pitié, n'espargnans ny gentil ny vilain; p. 249.

cu căpitanii lor, se chemau *Waudrois,* aiurea *Estrangers ;* sătenii, *les compagnons du pays,* căutau să-i împiedece [1]. Une ori, ca ai lui Tabary, erau numai pedeștri și lumea rîdea de dînșii, fiind săraci [2].

Sentimentul acesta nobil de compătimire creștină adîncă domină paginile fără pretenție, în care se oglindește desnădejdea unei mari și frumoase țeri călcate în picioare. Îl aveau, din fericire, și alții decît asemenea cavaleri cari se ridicaseră numai puțin de-asupra poporului apăsat. Tot Pierre de Fénin, gata să primească oricînd asemenea manifestații de conștiință, presintă astfel pe Ludovic de Luxenburg, episcop de Téroüanne, care, în mijlocul acestor lupte civile, „făcu să se sape pe locul unde se dăduse bătălia (de la Azincourt) mai multe gropi, în care se adunară din ordinul său toți morții, *de o parte și de alta,* și fură îngropați ; apoi el binecuvîntă locul și puse să-l închidă cu garduri tari de jur împrejur, pentru a-l păzi de vite" [3].

---

[1] Gens qui couroient les champs.., gens sans pitié, lesquels ranconnoient partout où ils alloient sans espargnier gentil ne vilain ; on les appelloit en plusieurs lieux les Waudrois, en autres les Estrangers.

[2] Capitaine de brigands..., foison de gens de pied.... dont on faisoit grande risée pour ce que c'estoient gens de pauvre estat ; p. 292.

[3] Louys de Luxembourg, qui estoit évesque de Terouanne, fit faire en la place où la bataille avoit esté donnée plusieurs charniers, où il fit assembler les morts d'un coté et de l'autre, et là les fit enterrer ; puis il benit la place et la fit enclorre de fortes hayes tout autour, pour la garantir du bestail ; p. 278.

III.

Toison „d'or"

Cavaleria de fapt era moartă. Spiritul ei putea să se strămute doar în domeniul cugetării, care-şi va avea în epoca modernă eroii, unii dintre ei aşa de mari! Cavaleria de formă, de petrecere, de pompă, element decorativ al unei vieţi de Curte, dominată de ideia Suveranului stăpîn peste oameni, averi şi gînduri, aceia îşi va găsi strălucita manifestare de cîţiva ani în reşedinţile lui Filip-cel-Bun, bogatul duce al Burgundiei, pregătindu-şi în aceste splendori ultima răsfrîngere de cavalerie aventuroasă, luptătoare, a lui Carol Cutezătorul, urmaşul lui Filip.

Descrierea acestor spectacole strălucite o găsim la Jean le Fèvre, senior de Saint Remy, de la Vacquerie, d'Avesne şi de Morienne, zis Toison d'or — ordin fundat la 1429 la căsătoria lui Filip cu Elisabeta de Portugalia —, consilier şi crainic, *roi d'armes* al ducelui.

El îşi face numai datoria, cînd vorbeşte de afaceri de onoare, ca aceia dintre ducele pe care-l serveşte şi Englesul duce de Glocester în 1425, de căsătoria în 1433 a lui Ludovic de Savoia cu Ana de Cipru la Chambéry, ca jutele ce precedă nunţile [1], cea din Brabant la 1430 [2], serbătoarea din 1431 [3], judecata de arme

[1] Ediţia „Societăţii pentru istoria Franciei", II, p. 175 şi urm.
[2] *Ibid.*, p. 182 şi urm.
[3] *Ibid.*, p. 199 şi urm.

(jugement d'armes) din Arras [1], jutele portughese [2]. Cu cîtă plăcere va descrie el cortul de vînătoare al ducelui, „sala, capela, camera de stat şi cea de dormit" [3], supeul în pădure, supt verdeaţă, cu *belles rainées de verdure* [4]! Serbările din 1433 sînt expuse cu de amănuntul, simţite, degustate. Mireasa vine cu unchiul ei, cardinalul de Cipru, doi cavaleri de frunte şi suita, în care şi marchisul de Saluzzo, „messire Loys de la Morée", contele de Geneva fiind „seigneur des nopces". La masă, după „entremetz" se presintă alături „cai meşteşugiţi" şi „cai adevăraţi" *(chevaulx de artifice, chevaulx à chevaucher)*, în timp ce cîntă „lăutari din toate ţerile" *(ménestriers de divers pays)*. Acele „entremetz" sînt de toate felurile pe care le poate iscodi o imaginaţie îndreptată acum spre navigaţii depărtate şi mari descoperiri. Pe mătasă, *soye vernal*, şi pe o „bature à façon de drap d'argent très richement fait", se văd corăbii cu pînze, complecte, trece o sirenă care cîntă, şi peştii împrejur, se zbuciumă un cal între doi valeţi *à façon d'olifant*, se înalţă un castel de lemn cu un nobil împodobit cu pene de păun pentru a înfăţişa pe zeul Amor: din arcul lui pleacă trandafiri albi şi roşii; se răpăd patru sălbateci, cari sprijină însă o grădină cu aceiaşi trandafiri, de cari nu se atinge un ţap sălbatec cu coarnele aurite, un vultur gonind porumbei [5].

---

[1] *Ibid.*, p. 311 şi urm.

[2] I, pp. 179-80, 205 şi urm.

[3] *Ibid.*, I, p. 202.

[4] *Ibid.*, p. 205.

[5] Entremetz d'une nef à voille, ...Un destrier amené par deux varietz à façon d'olifant et dessus un chastel de bois, là où il y avoit un gentilhomme, lequel avoit elles de plumes de paon et ordonné à façon de Dieu d'amours ...Quatre hommes en forme d'hommes sauvages, lesquelz portoient ung jardin vert, plain de roses, et dedens ledit jardin avoit .j. bosquetin en vie, lequel avoit des cornes dorées d'or; *ibid.*, p. 295.

Musica face să se audă cîntece felurite, unele de curte, altele de țară, „ciobănești" [1]. Se dănțează, și *deux à deux*. Herolzii poartă nume exotice: Hermenie, Armenia, nume de floare: Rosmarin, rosmarin, vechi nume alegorice din romane: Humble Requeste, Doulce Pensée. Se strigă: *largesse*, cînd bani de aur se împart. Cu cîtă grijă descrie crainicul Curții de Burgundia călătoria de pețire făcută în Portugalia de trimeșii țerii sale pentru a cîștiga pe princesa Isabela cea „bună, cuminte și plină de frumoase virtuți", cealaltă pețire, portughesă, în Aragon, cu „doamnele și domnișoarele îmbrăcate după moda de Aragon", serbările de Crăciun cu mesele, steagurile, danțurile și cîntecele, apoi nunta la Bruges în 1429, în prezența a 2.000 de Portughesi: iarăși surprise ale închipuirii artistice-culinare: sălbateci călări pe purcei fripți, oi cu coarnele aurite, fără a uita pe bufona Curții: „Madame d'Or, une moult gracieuse folle" [2]. „Toison d'or" are grijă și de onoarea acestei clase pe care o servește, și el va însemna cum, pentru părăsirea cîmpului de luptă, i s'a luat seniorului de Montagu însemnele ordinului și el s'a dus, în desperarea lui, să moară la Ierusalim [3].

Jean Le Fèvre, născut în 1395 sau 1396, după mărturia unui contemporan, Jean de Wavrin [4], moare la 16 Iunie 1468 în Bourges. Cronica lui, începută foarte tărziu, cînd nu mai putea merge, ca odată, la regii de Aragon, Neapole, Sicilia, „devers les roys de Chastille, de Portugal, de Navare et de Grenades", deci în „Spanii" *(Espaignes)*, în Germania, Anglia și Scoția, „pe

[1] Y eult moultes chançons chantées, tant de musicque que de bregierettes; *ibid.*, p. 297.

[2] *Ibid.*, II, p. 150 și urm.

[3] P. 254 și urm.

[4] La pagina 265 Le Fèvre înseamnă moartea, în lupta de la Azincourt, a unui Jean de Wavrin și a fiului.

jos, călare ori în căruță"[1], la șaizeci și șapte de ani, e dedicată lui Georges Chastelain pentru „nobles histoires et cronicques par luy faictes" și e de fapt foarte dese ori numai o compilație din acesta, vestitul cronicar al Burgundiei, precum și din alți contemporani, din aceiași țară care a dat pe Olivier de la Marche, pe Monstrelet, pe Mathieu d'Escouchy. Forma o declară însuși a fi „grosolanul și asprul lui dialect picard"[2].

De și-i place a da documente 'n întregime, ca procesul-verbal al adunării pentru pace din 1435[3], și i se întîmplă să citeze pe Cicerone, „Tulles", și pe Valeriu Maxim, care la el e „Valère le grant"[4], de și-l interesează și planuri de guvern ca acela din „micul tratat al lui Jacques Petit", care propune — încă de atunci! — o contribuție generală pe „fiecare măsură de pămînt", fără deosebire, care s'ar chema *fonds de terre*, „funciarul", precum și depositele grînelor, „hambarele de grîu și ovăs pentru folosul regelui"[5], acest scriitor e un simplu. El citează proverbe populare: „cui i-i frică de frunze să nu meargă la pădure" *(qui a peur des fueilles, si ne voist point au bois)*[6]. Dar cunoaște, natural, multele locuri pe care le-a străbătut și-i place a vorbi despre cutremurul din „Castelongne", care e Catalonia, pănă la *Brachinone*-Barcelona și la orașul *Amer*,

---

[1] Călători în Anglia, la 1435, II, p. 363 și urm., „à pied, à cheval, à cheriot".

[2] „En mon gros et rude langaige picard." El citează (p. 264) „les livres de ceulx qui en ont cronicques".

[3] II, p. 305 și urm.

[4] *Ibid.*, pp. 92-2.

[5] Ung petit traictié de frère Jacques Petit... Entre lesquelz estoit que sur chacun arpent de terre fût imposé une ayde, qui seroit nommé fons de terre, et, pariellement, que en che royalme on ayt greniers de bleds et d'avoine au proufit du roy, et encore pluiseurs aultres choses; I, 52.

[6] II, p. 260.

„fondée de par le roy Charles le Grant“ [1]. Alături de biserică, de lumea oficială burgundă, el va taxà de „slabă pricepere“ și de „credință zburătăcită“ părerea acelora cari văd în faptele Ioanei de Arc „lucruri minunate și îngăduite de Dumnezeu“ [2]. Și tot așa va condamna pe acel „cioban“, „ung fol et innocent bregier“, „ce meschant homme le bregies“, acel *pastourel*, care, cum spune și în cronici contemporane, s'a ridicat, cu Boussac și Xantrailles, contra lui Arundel și Talbot, căpeteniile Englesilor, perind poate înecat [3]. Ceia ce nu-l împiedecă de a primi ca autentice scrisori ca aceia a Sudanului, intitulat, bizar: „Baldadory, fils d'Aire, connestable de Jérico“ [4]. Totuși în partea care se vede a fi originală nu lipsesc pagini și pasagii care au coloare și vioiciune. Deocamdată subliniez rîndurile în care se înfățișează Împăratul Sigismund, oaspetele de la 1416 al regelui Franciei, cu „pălărie de Montauban“ pe cap, la șea cu „une heucque noire“, cu inscripția „Dieu tout puissant et misericorde“ pusă pe harnașament [5].

Ceia ce dă un interes deosebit părții militare și politice din cronica lui e că avem un martur al războaielor și răscoalelor din Franța la începutul secolului al XIV-lea care e din tabăra englesă, și o spune, fără sfială, în credința că îndeplinește o datorie de loialitate, un act de bun cavaler, sus și tare.

El va împărtăși deci punctul de vedere al Englesilor, pe care-l cunoaștem după cronicile lor puține și sărace

---

[1] II, pp. 136-7.

[2] Legier entendement et créance voilage qui se sont faites à croire que les fais de la Pucelle étoient choses miraculeuses et permises de par Dieu.

[3] P. 263 și urm.

[4] II, pp. 138-40.

[5] Son harnois, p. 278.

asupra eroicei cariere a lui Henric al V-lea cel drept și smerit. Din ele se vede convingerea adîncă despre dreptatea causei apărate de nevoie cu armele, încredințarea că a ramurii din Anglia e de drept Coroana franceză, că lupta care se dă, ca a lui Ștefan-cel-Mare pentru Pocuția, urmărește o moștenire datorită, că, după armistiții, provocația nu vine din Anglia, că victoriile, ca și ale lui Ștefan, sînt datorite lui Dumnezeu care știe ce se cuvine fiecăruia și ocrotirii sfinților protectori, de cari necontenit e vorba, Maica Domnului însăși, Sfîntul Petru, al cărui vasal e regatul, Sfîntul Gheorghe. E în atmosfera timpului acolo în Anglia acel misticism religios, acea crisă sinceră de conștiință necontenit cercetată, acea hotărâre de a înfrunta totul pentru o credință care se vede nu numai în predicația de oameni din mulțime a crezului creștin nou al lui Wyclef, ci și în devotamentul pentru această causă a unor nobili cari, ca John Oldcastle, al cărui proces ni s'a păstrat, închiși, chinuiți, amenințați cu moartea, răsping orice intervenție a autorității pămîntești, a Papei, episcopilor, călugărilor benedictini și franciscani, în legăturile directe dintre creștin și Dumnezeu.

Le Fèvre spune hotărât că el „a rămas cu Englesii", că a fost în ziua hotărîtoare a războiului lui Henric, „în tovărășia" regelui acestuia [1]. E adevărat că pentru el „regele" e regele Franciei [2], dar și ducelui de Burgundia îi zice simplu: „le duc". Carol al VI-lea însă, cu „boala lui obișnuită" (*sa maladie accoustumée*) [3], nu-l intere-

---

[1] Quant à moy, je demouray avec les Anglois; p. 268. En la compaignie du roy d'Angleterre, comme j'estoye; p. 251. J'estoye de l'autre costé, des Anglois; p. 247. Depuis je oy dire; car j'estoye avec les Anglais; p. 248.

[2] Quant je parleray du roy de France, je le nommeray le Roy, tout seulement; p. 5.

[3] P. 68 (an. 1412).

sează peste măsură. Reproduce, fără critică, titlul solemn pe care regina Isabela şi-l dă în timpul nebuniei soţului ei: „Ysabel, par la grâce de Dieu royne de France, ayans, pour occupation (!) de monseur le roy, le gouvernement et administracion de ce royaulme, par l'ottroy inrévocable à nous sur ce fait par mon dit seigneur et son Grant Conseil“ [1]. Începînd cu 1407 presintarea tragediei interne francese, el, Burgundul de aplecare şi de serviciu, nu se sfieşte a declara că uciderea ducelui de Orléans de către Ioan de Burgundia a fost „prin ispita diavolului“ [2]. Dar el acusă pe ducele de Guienne, moştenitorul tronului, şeful partidului anti-burgund, că, în 1415, a luat tesaurul tatălui său, spuind public că agonisita bogată a lui Carol al V-lea a fost risipită în Italia [3]. El nu urmăreşte cu invective pe oamenii bandei albe [4], pe *Erminacs* [5], dar înseamnă că, dacă regele a încercat, după omor, împăcarea moştenitorului ducelui Ludovic cu Ioan de Burgundia, mergînd pănă a spune: *je vous en prie,* aceştia au refusat: *mais les enfans d'Orléans ne respondirent mot.* Şi aici împăcarea, pusă la cale, în sfârşit, de cardinalul de Bar [6], *aduce bucurie po-porului* [7]. Dar în curînd prinţii de Orléans, *les Orliennois,* cu ducii de Berri şi de Bourbon, pretind că regatul nu e bine guvernat şi se adună în arme, cerînd, în ciuda reginei, dreptate regelui şi provocînd pe ducele Ioan [8]. La Soissons, în 1414, aceşti adversari ai Burgunzilor ucid

---

[1] P. 318.

[2] Par la temptacion du Diable; p. 6.

[3] *Ibid.*, p. 213.

[4] La regele, în 1414, „la croix et la bande“; p. 159. Cf. şi strigătul Armagnacilor: „Ermenacq, ville gaignié“, p. 165.

[5] Pp. 33-4.

[6] Jură „d'estre bons amis ensemble; p. 16.

[7] Dont tout le peuple fut joyeulx; *ibid.*

[8] Pp. 15-6, 20-2, 24 şi urm., 29 şi urm. (an. 1411).

1.000-1.200 de oameni, pradă bisericile, profanînd moaștele și cuminecătura [1].

Tulburările din Paris sînt judecate după cerințile omeniei de sigur, revoltată de cruda vărsare a sîngelui, dar și, pe alături, după interesele de partid ale Burgunzilor. La 1410 „măcelarii" ucid la Paris cu strigătul „Velà ung Erminacq", pănă întră în oraș trupele ducelui Ioan [2]. În 1413 Le Fèvre presintă „marea adunare a comunelor din Paris", cu căpitanul de Paris, vre-o 6.000 supt steagul lui Jacqueville [3].

În frunte, *principaulx esmouveulx,* Caboche, un pielar și un alt triunvir. Cer de la dueele de Guyenne să dea pe „trădători" : cîteva omoruri ale celor arestați în casa lui; ducele e adus la palatul tatălui său, vechea casă S. Pol. „Era atunci lucru foarte de plâns să fii la Paris, căci nu era ordine, nici guvern între ei [4]." Chemînd în sprijinul anarhiei și alte oreșe, rebelii impun glugile lor albe — *la livrée de blans chapperons* —, supt care se strîng peste 12.000 de oameni [5]. Din cei șaizeci de seniori ceruți, se prind douăzeci. Orașul e în sama unei administrații nouă, de *dizainiers* în arme [6]. Mulțimea va cere și pe fratele reginei, pe cancelariu, înecînd, masacrînd, între alții pe Jacques de la Rivière, care e apoi decapitat, și pe un fost preposit al negustorilor, la hale. Nu se ascultă nici sfaturile date de represintanții ducelui de Burgundia [7].

---

[1] Pp. 165-6.

[2] Pp. 36 și urm

[3] Une grande assemblée des communes de Paris... Se rassemblèrent jusques au nombre de vjm soubz l'estandart de Jacqueville ; p. 75.

[4] C'estoit piteuse chose pour lors d'estre à Paris, car n'y avoit ordre, ne gouvernement entre eulx ; p. 77.

[5] Où avoit plus de XIjm blans chapperons.

[6] Diseniers qui tous jours estoient armez ; p. 79.

[7] Pp. 74 și urm., 81, 86-7.

Orleaniștii izbutiră a suprima mișcarea; se luară orașului lanțurile străzilor, armele până la bețe, *bastons invasibles et deffensables*. Se ard articolele lui Jean Petit, insultătorul memoriei ducelui Ludovic; i se caută, zice-se, și oasele la Hesdin, pentru a le arde [1]. Cu aceasta însă cerbicea neînfrîntă a rebelilor nu se pleacă. La 1416, cu un președinte al Camerei de Conturi, „postăvar foarte bogat", și un arhidiacon din Amiens, se face o nouă conspirație — *terrible monopolle et conspirassion* — pentru ca de Vinerea Mare să ucidă, odată cu prepositul Parisului, pe regele Siciliei din Casa de Anjou, pe ducele de Berri, siliți să îmbrace „haina de rușine" [2]. La 1418 planurile răsturnătoare și ucigașe izbîndesc. Se ucid în Paris 3.000 de oameni, între cari contele de Armagnac, conetabilul de Franța, cancelariul, episcopii de Coutances, Bayeux, Évreux, Senlis, Saintes, argintarul regelui, — și se spune și aici că unii pentru certe vechi sau datorii. Pier și cîțiva partisani ai ducelui de Burgundia. De la patru ceasuri din zi până la zece, strada e plină, și de femei care vreau sînge. Se aude la cercetări, și prin case, strigătul pe care-l cunoaștem: „Veez là ung Erminacq". Seniorii nu cutează a zice altceva decît: „Rău faceți, copii", *Mes enfans, vous faictes mal.* Trei zile stau trupurile întinse, al conetabilului jupuit, până se aruncă în „groapa Lupăriei, lângă tîrgul porcilor" [3]. „Și copiii perverși se jucau trăgîndu-i înainte de Curtea Palatului [4]."

---

[1] Pp. 119 și urm., 154-5.

[2] Pp. 286-7.

[3] Une fosse nommée la Louvière auprès du marchié aux pourceaux.

[4] „Et les mauvais enffans se jouyoient à les trainer avant la Cour du Pallais." — Din nou 300 de prisonieri sînt uciși, după îndemnul călăului Capeluche, care isprăvește și el ucis; pp. 337-8.

Aceleaşi amănunte ca în Pierre de Fénin, cu mai puţină milă pentru victime.

„Toison d'or" era în 1418 cu Englesii. De aceia poate presinta, în armata lor, pe cei 8.000 de Irlandesi săraci, mai mult pe jos, „unul încălţat, altul gol *(l'un estoit chaucié et l'autre nud)*, cu cuţite în brîu: unii totuşi sînt călări, dar fără şea „pe bunii lor cai mici de munte". Merg călări pe vaci şi prind în cale pe copii.

Eroul lui e Henric al V-lea. „Om care ştie bine onorurile lumii cît orice prinţ din vremea lui [1]." El „ţine disciplina de cavalerie bine, cum făceau odată Romanii" [2].

Descrierea de scriitorul nostru a luptei de la Azincourt e foarte bogată, şi adînc inpresionantă. La Francesi, cari vor fi „pedepsiţi", după concepţia anglo-burgundă, aleargă lumea din toate părţile ca la serbătoare de „joutes" sau de „tournois" [3]. Se ajunge la un loc strîmb, „moale şi frămîntat de cai" [4], ud de ploaie. E, totuşi, ordine, mai mult ca de obiceiu. „De şi erau Francesii peste 50.000 de oameni şi multe care şi căruţi, tunuri şi *serpentine* şi alte unelte de războiu, cum se cuvine la o aşa întîmplare, erau puţine instrumente de musică pentru a se bucura şi, în noaptea aceia, din toată oastea Francesilor, abia s'ar fi auzit un nechezat de cal [5]."

---

[1] Bien savoit les honneurs mondains autant que princes de son temps; p. 279.

[2] Et bien entretenoit la discipline de chevalerie, comme jadis faisoient les Rommains; p. 68.

[3] A tous costez gens aplouvoient, comme si ce fust à aller à unes festes de jouste ou de tournoy; p. 268.

[4] Place molle et effondrée des chevaulx; p. 253.

[5] Et, jà soit ce que les François fuissent bien cincquante milles hommes et grans nombres de chariotz et charettes, canons et surpentines et aultres habillement de guerre, telz qu'en tel cas debvoit appartenir, néantmoins si y avoit-il peu de instrumens de musique pour eulx resjouyr; et à peine, celle nuyt, de tout l'ost des Français on eust oy ung cheval hiennir". Şi el adaugă că o ştie de la Jean de Wavrin, care era cu Francesii.

Cavaleria franceză era greoaie şi nu putea mişca sulițile [1].

Totuşi, în aceste condiții defavorabile, armata are o atitudine de religioasă cuviință, pe care adversarul o recunoaşte deplin. „Francesii stăteau în companii deosebite, fiecare lîngă steagul său, aşteptînd venirea Englesilor, şi împăcîndu-se: pentru urile ce le aveau unii pe alții şi-au cerut iertare. Unii se sărutau şi se îmbrățişau la facerea păcii; şi-ți era milă să-i vezi. Toate certile şi gîlcevile dintre ei, care fuseseră în trecut, le prefăceau în mare iubire [2]." Optsprezece cavaleri jură să dea jos coroana de pe capul lui Henric ori să moară. Se dă jos una din florile ei, dar ei pier tustrei [3].

„Cît despre Englesi, niciodată oastea n'a făcut mai puțin zgomot decît dînşii, căci abia de-i auziai vorbind unul cu altul, aşa era de jos glasul... Şi i-ai fi văzut, socotind ei că bătălia va fi Joi, în mare evlavie, în genunchi, cu mînile împreunate spre cer, rugîndu-se lui Dumnezeu să-i iea supt a lui pază [4]".

---

[1] A grant paine povoient-ilz lever leurs bastons; p. 253.

[2] Les Franchois séoient par compaignies divisés, chascun auprès de sa baniére, en atendans la venue des Anglois et en eulx reposans, et aussi des haynnes que les ungs avoient aux aultres se pardonnèrent. Les aucuns s'entrebaisoient et accolloient par paix faisant, que pitié estoit à les veoir. Toutes noyses et discords qui avoient esté entre eulx et qu'ilz avoient eu du temps passé, furent là transmuées en grant amour; p. 243.

[3] Qu'ilz lui abbatteroient la couronnes jus de la teste ou ilz moroient tous, comme ilz le firent; p. 250.

[4] Quant aux Anglois, oncques gens ne firent moins de noize; car à grant paine les oyoit-on parler les ungs aux aultres, tant parloient bas; p. 243. El là eussiez veu les Anglois, cuidans le jeudi avoir la bataille, estre en grant dévocion, eulx mectant à genoux, les mains jointes vers le ciel, faisant leurs oroisons à Dieu qu'il les veusist mectre en sa garde.

Şi el adaugă: Et qu'il soit vray, j'estoie avec eulx et veys ce que dessus est dit".

Regele liberează pe prisonieri: dacă-i bătut, pot să nu mai revie! Apoi ascultă trei liturghii în şir, armat. Ostaşilor săi li arată dreptul ce are, onoarea Angliei care e în joc; li-ar fi strecurat chiar teama că regele Franciei taie trei degete arcaşilor [1]. I se răspunde cu strigătul: „Doamne, ne rugăm lui Dumnezeu să-ţi dea viaţă şi biruinţă asupra duşmanului [2]". Pare că am fi la Podul Înalt sau la Valea Albă.

Ceia ce s'a petrecut în Moldova la 1475 îşi află şi altfel părechea la Azincourt. Cum Ştefan a ucis pe Turci, Henric, neputînd duce atîţia prisonieri, e silit a ordona măcelărirea lor. Şi acum, dacă nu Francesul, dar creştinul ce este în povestitor plînge soarta atîtor oameni de ispravă morţi înainte de vreme. „A fost lucru foarte jalnic, căci, cu sînge-rece, toată nobilimea aceia francesă a fost ucisă acolo şi tăiate feţe şi obrazuri... Jalnic lucru de văzut multă nobilime ucisă acolo pentru supremul lor domn, regele Franciei [3]." Şi, tot aşa, „pentru supremul lor domn", Ştefan-Vodă, căzură boierii în pădurea Pîrăului Alb. Şi Henric vorbeşte astfel ducelui de Orléans, într'un ton pe care-l cunoaştem din misiva biruitorului de lîngă Vasluiu: „Ştiu că Dumnezeu s'a milostivit de mine şi mi-a dat biruinţa asupra Francesilor; nu că sînt vrednic de dînsa, dar cred cu siguranţă că Dumnezeu a voit să-i pedepsească... Doar se spune că niciodată nu s'a văzut mai multă

---

[1] Pp. 245-6. — La 1417 se pomeneşc, prădînd şi ei, „200 arbalestriers jennevois"; p. 298.

[2] Sire, nous pryons Dieu qui vous doint bonne vie et la victoire sur voz ennemis; p. 251.

[3] Qui fut moult pitoyable chose. Car, de froit sang, toute cette noblesse françoise furent là tuez et décoppez, testes et visages; p. 258. Estoit pitoyable chose à veoir la grant noblesse qui là avoit esté occise pour leur souverain seigneur, le roy de France; p. 260.

neorînduială în voință, păcate și vicii rele decît stăpînesc în Franța acum[1]".

Puțină vreme după aceia, la cel mult patruzeci de ani, era dus la mormînt, „cu globul de aur în mînă ca un Împărat", acel care meritase a i se zice „Cuceritorul", *le Conqéurant*[2].

---

[1] Je congnois que Dieu m'a donné la grâce d'avoir eu la victoire sur les François ; non pas que je le veuille, mais je crois certainement que Dieu les a voulut pugnir... On dit que oncques plus grant desroy, ne désordonnance de volunté, de péchiés et de mauvais vices ne fut veu que règnent en France aujourdhuy ; p. 261.

[2] Pomme d'or comme empereur... Il ne povoit avoir que environ de XL ans ; pp. 65, 67.

IV.

Cronici englese despre lupta cu Franța

Anglia n'are povestitorii ei pentru marile biruinți, înălțate și de atâția Francesi, ale „Cuceritorului".

Ambiția n'a lipsit însă admiratorilor lui Henric al V-lea. Poeți latini s'au ridicat pentru a-i glorifica isprăvile. Și astfel, în chinuita și pretențioasa lor versificație, avem un Benedictin, legat de marea mănăstire din Westminster și trăind și la Palatul regelui, care laudă pe stăpînul său în *Versus rhytmici de Henrico Quinto*, sau pe un Augustin de la Canterbury, tesaurariu al lăcașului său între 1407 și 1414, apoi vicariu general pentru Anglia și Scoția (1416), în sfîrșit comisar general, care, pe lîngă o biografie a Sfîntului Augustin și o lucrare în prosă despre rege, scrie un *Liber metricus* în onoarea lui: Toma de Elnham [1].

În prima operă marele războinic se va înfățișa supt un aspect neașteptat. Călugărașul care scrie „supt smeritul coperiș, în patu-i sărăcăcios" —, sub modico tecto pausans in paupere lecto [2], — se îndreaptă cu înviersunare, ca un „apărător înarmat al Bisericii", un „ostaș al lui Mesia", contra reformatorilor revoluționari, cari disprețuiesc clerul și urăsc mănăstirile, contra *lollarzilor*

[1] Ed. în colecția „Master of Rolls".

[2] P. 63.

lui Wycleff, perfizii cari strică fericirea Angliei, *Lollardorum gens perfida, fraude repleta.* Se denunță planurile acestei asociații de conspiratori cari vreau să ucidă pe rege, să orbească pe prelați, să taie capul nobililor. Dar mai ales îl doare că aceștia doresc izgonirea „fraților săracuți", „peirea Evangheliei și a dogmei sacre":

Omnis in exilium frater pauperculus iret,
Sic Evangelium, sic sacrum dogma periret.

Și într'aceasta-l ajută însiși sfinții ocrotitori ai Angliei: Petru, pe care-l chiamă și la Azincourt, și Eduard, Maica Domnului și Sfîntul Gheorghe, *sub quibus alma viget Anglia.*

Dar cel din „casa imperială", care samănă cu a lui Octavian, e — nu se poate trece supt tăcere — și ostașul. Apare „cu capul rotund, nasul drept, larga față, ochii strălucitori, căprii, de porumbel în pace, de leu în mînie, cu dinții de zăpadă", fără a uita „urechiușile mici și frumoase. bărbia despicată, pielea albă, buzele roșii", osatura, mușchii [1]. „Nu e cărnos, dar nici gras, om frumos." Așa vede pe domnul țerii sale, pe care l-a cunoscut, l-a văzut, căruia i-a vorbit:

Regem praesentem quasi cernens meque videntem
Utque loquens secum pensavi talia mecum.

E un ctitor al Casei sale din Westminster, pe care „o înoiește, o ajută și o venerează", dîndu-i bani, trimețindu-i vînaturi, ca puternicul cerb ucis de dînsul, îngrijind-o cu cărți, împăcînd-o cu călugării rivali de la Canterbury, pentru ca în schimb nobila mănăstire, *Westmonachi*, să-i mulțămească prin rugăciuni.

---

[1] Sphaerica testa..., frons plana..., bruni densique capelli..., nasus directus..., facies extensa..., clare lucentes oculi, subrufe patentes, pace columbini, sed in ira sunt leonini... Nivei dentes..., formula parvarum, que decus est, auricularum, mentum fissum, collum... spissum..., cutis candida..., labra coccinea..., ossibus et nervis; p. 66.

Îi va încerca portretul, și în presintarea multelor lui însușiri vor domina, de sigur, cele morale. Nu numai că e „bun în afară, bun înlăuntru", că oricine se poate sprijini pe făgăduielile lui, rare, dar sigure, dar regele *venerabilis, aptus, amabilis ac reverendus* — ce epitete ar mai putea găsi recunoscătorul monah! — e un păzitor al bunelor moravuri ale clerului, un milostiv care se îngrijește de „procesele femeilor", un prigonitor al celor cari jură, un închinător al Maicii Domnului, care nu lasă niciodată să se pomenească în zădar numele Precistei. În fiecare săptămînă, aproape nemîncat, se spovedește, și mîna lui e deschisă pentru cei săraci. Dar mai ales — și pentru aceasta îl laudă călugărul apărător al legii celei vechi — el luptă „greu de obosit, pe jos și călare"[1]. Ionatan ca pietate, e Cicerone ca elocvență, Argus ca prudență, dar, mai ales, în luptă, Samson și Hector — și aici, ca și la Cristina, Biblia și antichitatea se amestecă.

O parte din timp și-o trece vînînd cu șoimii, pescuind, primblîndu-se. Cavaler făcut de regele Ricard, care-l iubește și ale cărui oase — ale nenorocitului întemnițat și asasinat — le va aduce la Westminster, cu solemnitate, el rămîne astfel și continuatorul marilor tradiții războinice, pe care le-a adăugit.

Cu mult mai bogat, mai sigur de sine e al doilea scriitor, care se sfiește a spune, „pe scurt despre multe", ce a fost viața acestui om, ale cărui fapte bune, și în ciuda lui, se cer povestite din porunca lui Dumnezeu. „Tremurînd și perplex", el știe că nu-i plac stăpînului său „cuvîntările umflate", precum nici „instrumentele de musică orientale ritmice ale histrionilor pomenind cele

---

[1] Sic non carnosus est nec pinguedine crassus,
Sed vir formosus, vix aut eques au pede lassus (p. 67).

făcute de el ori de ai lui"[1]. Va întrebuința deci „vălul" versului, scriind pentru cei „înțelepți și pricepuți", cu o oarecare știință de carte, nu pentru „cei mărunți și de o oarecare rusticitate oarbă, simplă". A fost martur al multor fapte — pare să fi luat parte la lupta de la Harfleur, larg și frumos povestită[2] —, a întrebat „cu sîrguincioasă scrutare pe nobilii cari au fost de față" și astfel poate da această asigurare: „Nu să îndoiască deci înțeleptul cetitor că acestea care sînt scrise în versuri reproduc adevărul, căci, compilator fără greș, ori a fost present cu adevărat, văzînd lucrurile, ori le-a aflat din povestirea vrednică de credință, prin cuvinte și scris, a celor cari au fost de față". Deci copiștii să fie foarte atenți față de o atît de vrednică povestire[3].

Tot un călugăr și acesta, de și din altă tagmă. Deci și la el va răsări înainte de toate icoana apărătorului Bisericii. Henric face trei mănăstiri, ajutînd și venerabilul lăcaș de la Westminster. Dar mai ales, „pedepsind, spînzurînd", e dușmanul neîmpăcat al „hoților poporului, ascunși în cursele lor, cari ucid și ard":

> Plebis praedones et in insidiis latitantes,
> Archilatrones, murdrantes, mansa cremantes
> Damnat, suspendit.

În fruntea lor nobilul „arhi-lollard", John of Oldcastle, asupra căruia, prins, osîndit, mistuit pe rug, cad insultele: eresiarh, „drac care trage cu coada o treime din stele", „putreziciune care se ridică groaznic în nările catolicilor", vedenie din Apocalips contra lui

---

[1] Musicalia instrumenta, cantica rhythmica histrionum aut gesta de se vel suis commendantia; p. 80.

[2] P. 107.

[3] P. 81.

Hristos, „lup turbat“ care „de la sine se aruncă în peşterile lui Satan“.

Pieţele sînt pline de pamfletele lui; „se strigă pe coperişuri dogmele sacre“. Oldcastle admite că ajunge pentru mîntuire numai mărturisirea, pentru împărtăşanie *substantia panis* Crede că mediaţia sfinţilor, ceruţi prin rugăciune, n'are niciun preţ. Vrea să dispară, după cum cer profeţii, toată averea Bisericii, ba chiar averea în sine [1]. Se vede un Ilie, pe cînd regele e blăstămatul Enoch. Ameninţă cu Scoţienii pe cari i-ar putea pune în mişcare. Afirmă că regele Ricard trăieşte încă şi, în faţa morţii, asigură că va învia a treia zi.

Închis, e condamnat la moarte, dar Henric şovăieşte. Întemniţatul scapă din Turnul Londrei şi se ajunge, în tentativa lui de a ataca pe rege într'un castel, la luptă făţişă, după care învinşii sînt spînzuraţi şi arşi. Îndărătnicul nu se lasă însă bătut. „Şi în bucăţi de m'ar tăia cu sabia, nici aşa, o spun, n'aş primi sacramentele Bisericii [2].“ Rămase astfel neînfricoşat până la ultima clipă pe eşafod. Ştim din actele procesului său [3] ce splendidă afirmare de credinţă în creştinismul purificat, apropiat de popor, ce siguranţă în adevărul predicaţiei sale a însemnat viaţa prigonitului şi sacrificatului.

Dar regele e şi un vînător de vulpi şi de fiare, la noul său castel de „plăcere“ din Kenilworth. El e, mai cu samă, marele războinic pe care-l ştim, şi, presintîndu-l astfel, în ciuda scrisorilor pentru „pace, prietenie şi unire“ către Împăratul Sigismund, visitatorul lui, şi alţii, cronicarul va ajunge la două puncte esenţiale din istoria Angliei contemporane: vinovăţia războiului

---

[1] Terrea possessa cunctis damnavit habenda; p. 157.

[2] Quamvis in frusta fierem caedendus ab ense,
Sic, fateor, nollem sumere sacra bona (p. 148).

[3] În aceiaşi colecţie.

cu Francesii și relațiile luptătorului cu viața internă a propriului său regat.

Lumea e pentru acest călugăr una singură, de și se împarte în desvoltarea ei pe monarhii, pe „Imperii": Asiria, Media, Grecia, Roma, pe care numai credința le poate însufleți și îndreptăți, nefiind ele altfel decît o tîlhărie:

> Quod cum iustitia fidei vi vivificatur,
> Qua sine sunt regna nil nisi furta data.

Totul pleacă, în tulburarea necesarei, sacrei păci creștine, de la „înșelăciunile de vulpe" ale Francesilor. Delfinul Carol și-a rîs de Henric trimețindu-i niște mînzi ca să se joace. Se încearcă în zădar împăciuirea; nu e mijloc a cîștiga la liniște și dreptate acest neam frances care face din voința sa lege [1]. Neaflîndu-și deci dreptul, *ius proprium*, Henric va lupta contra acestor „violenți", cari se amestecă și în trădarea din 1415.

Cînd pornește războiul, mulți nu cred că s'ar putea trece Marea. Regele stăruie cu voia lui Dumnezeu și a Maicii Domnului, a cării zestre e Anglia. Dar el dă ordin să se cruțe biserici, preoți, femei [2]. La Harfleur se dau ai femeilor care pleacă; și cei din cetate pot pleca dacă se învoiesc a reveni la Calais de ziua de Sf. Martin. Se iea numai ce trebuie pentru hrană; cel ce furase un potir e spînzurat. Cu un perfect cavalerism, se comunică Delfinului că adversarul lui îl așteaptă opt zile; altfel, Henric propune un duel pentru

---

[1] Sed gens Francorum, quibus est pro lege voluntas,
Adduci mediis his sine fraude nequit:
Protrahitur truffis legatis tempus inane; p. 103.

[2] Mittere quisque manum prohibetur et in mulierem sub mostr poena; pp. 106-7.

coroana care ar putea fi lăsată pe viaţă lui Carol al VI-lea. Dar nu i se răspunde. Ducii de Orléans şi Bourbon cer o luptă în cîmp deschis.

Ca Ştefan-cel-Mare, Henric atribuie totul, biruinţă şi cucerire, lui Dumnezeu. A lui e causa; nu va birui numărul; „drepturile englese sînt puse în mîna dumnezeiască“:

In numero nunquam victoria danda notatur:
Est Deus omnipotens, cui causa datur.
Anglica iura quidem sunt referenda Deo.

Cu coroana pe cap, regele porneşte, în fruntea unei oşti mai puţin numeroase, făcîndu-şi cruce. Pe fratele rănit sare să-l apere. Dacă Francesii sînt învinşi, măcelăriţi, — şi Boucicaut e prins —, Sfîntului Gheorghe e a i se mulţămi. Lui şi lui Dumnezeu însuşi:

Non vobis, sed ei gloria tota datur.

Cu dreptate se glorifică însă la Londra triumful, în sunet de clopote, în bucuria ospeţelor, în curiositatea trezită de prinşii cari cu capetele acoperite asistă la liturghie.

În zădar vine Împăratul cu 1.000 de cai, primit la Calais de Warwick, la Dover de Gloucester. Francesii reieau războiul în mijlocul negocierilor, la Leeds, ale lui Sigismund, atacînd Harfleur. Aceiaşi „obişnuită duplicitate“ a lor, cari maltratează, închid solii. Lăudînd Anglia, mediatorul pleacă: „ştiu că Francesii nu se ţin de tratate“:

Scio quod Franci foedera nulla tenent,

ca nişte „duşmani nedomoliţi şi fără milă“:

Hostibus indomitis, qui pietate carent.

Pentru a-şi valorifica drepturile asupra Normandiei, unde se iea mormîntul lui Gulielm Cuceritorul, asupra

Aquitaniei, asupra Coroanei francese se reîncepe lupta.

Ca Isus regele Iudeilor, astfel regele Angliei ține „crinii francesi“[1]. Cu dreptate deci el va așeza în Normandia judecători englesi după dreptul engles[2].

Toate acestea costă însă bani, și ei se plătesc cu greu. Cronicarul-poet își apără stăpînul. În primul Parlament nu s'a cerut nimic de la cler, de la popor. Dar, dacă „nevoia armatei“ îl silește pe urmă, poporul însuși consimte, știind că astfel se pregătește pacea finală[3]. Regelui îi pare rău, dar nobilii îl aprobă, și „plebea“ e răbdătoare, rugîndu-se pentru acela pe care la 1415 vor voi să-l răstoarne trădătorii: Ricard de York, H. Skrop, Thomas Gray, iar după Harfleur atîția din clasa de sus îl părăsesc[4].

---

[1] Sic rex Anglorum lilia franca regit; p. 154.

[2] Pp. 161-2.

[3] Sed, quia pax finis belli datur esse potenti Regi succursum plebs animosa dedit; p. 104. Cf. p. 147: Mutuat et praebet censum, pro rege precatur.

[4] Pp. 105, 114.

V.

O cronică sienesă.

Viața italiană din această vreme critică dîntre evul mediu caracterisat și Renașterea care începe încă, neștiută, în limbă nevorbită, prin cercurile de „intelectuali" nu apare în cronici ca acelea ale Francesilor din acest timp. Ea trece de la medievalismul Villanilor la statuile literare, la portretele de un puternic individualism — ce neindividual, cufundat în vagi considerații morale, servind mai mult la o „icoană a regilor", apare Carol al V-lea la Cristina de Pisan! — ale acelora cari sînt monarhii armatelor, prinții vitejilor, condottierii.

Aleg, pentru a avea totuși terminul de comparație, care lipsește, de altfel, *cu totul* în alte țeri, o modestă și obscură cronică anonimă, aceia care înfățișează la sfîrșitul secolului al XIV-lea Siena picturilor religioase admirabile, orașul care până azi și-a păstrat înfățișarea lui medievală.

Va fi puțin de cules, dar acel puțin nu va fi lipsit de interes [1].

Anonimul recunoaște că n'a putut scrie „nici a douăzecea parte din lucrurile ce au fost", dar asigură că „a scris exact ce a știut că e adevărat" [2].

Vor fi, una după alta, alegeri de magistrați, angajare de mercenari, certe cu vecina Florența, neîmpăcata duș-

[1] Ediția Muratori.

[2] Non è qui scritto la vintesima parte delle cose state, masolo hò scritto fedelmente quello che hò saputo di vero; c. 393.

mană din același loc și de același sînge, accidente ca prinderea lupului, asemenea cu al Sfîntului Francisc, dar nu pănă la sfîrșit, care face pagube.

Ca oricărui Italian din a doua parte a evului mediu, îi place tot ce e în legătură cu pompele și petrecerile: *balli, giostre* (jute), *convitti* (ospețe), marea serbare anuală a întrecerii în piață, *correre il palio*, sau musică, danț, joc de arme, lux în haine, roșii, verzi, albe, după cartiere, *contradele* cu animalul-patron *(contrada dell'oca)*, păstrate pănă azi, cu „pietre scumpe, cheotori de aur, lanțuri de înaltă artă“ [1]: *sonare, ballare, giostrare, armeggiare, vestir di seta e zendadi*. La palatul comunei sună musicile, *piffari e trombetti*. Din cînd în cînd, se adauge și procesia: „călugări franciscani, preoți și orice *religie* mai e în oraș“ [2]. Așa se face cînd sosesc veștile bune, cînd se ridică pe acel palat steagul Milanului, al cărui tiran e acum ocrotitorul. Cu toate suferințile aproape zilnice, la care vom veni, e bielșug în orice. La venirea Papei, în 1386, i se dă un *bello presente*, cu 600 de livre de ceară *lavorata*, 500 de zaharicale, *confetti*, douăzeci de măsuri *(rame)* de vin, 80 de sticle de malvasie, 80 de *staia* de pîne, zece *moggia* (fr. muids) de grîu [3]. În fiecare dată, scriitorul, ca și tot publicul cetății sale, are impresia că „nu s'a mai văzut în Siena o mai mai frumoasă serbătoare“ [4].

Grija de artă, cum era de așteptat, nu lipsește. La 1400 se înseamnă cheltuieli pentru imensul dom, care trebuia să se restrîngă, rămîind pe veci neisprăvit [5]. Se găsesc note ca acestea pe care le dăm în întregime pentru a se vedea cît de mare era acel simț de frumu-

---

[1] Gioje, fermagli d'oro, catene di lavori eccellentissimi.
[2] Tutti fratti, preti e religione della città.
[3] C. 389.
[4] E altre magne cose, che mai in Siena si fà la più bella parte.
[5] Fornire el Duomo.

seţă pe care o Cristină de Pisan îl aducea în Franţa lui Carol al V-lea ziditorul: „La 20 Decembre (1414) s'a sfîrşit de zugrăvit capela Palatului: pictorul a fost" — nicăiri aiurea nu se consideră individual opera, pe care evul mediu o vrea anonimă, un prinos —, „Taddeo di Bartolomeo". „La 22 Februar s'a început a se face fîntîna din cîmpul marmorelor" — probabil că se găsiră marmore antice — „şi a face figuri cioplite din marmoră, cum e acuma; şi maeştrii, meşterii cari au făcut-o fură aceştia: maestrul Iacomo di Pietro della Quercia, maestrul Francesco di Valdambrino, maestrul Sava, maeştri de piatră, şi toţi trei" — cu ce mîndrie se spune! — „Sienesi de baştină, şi s'a muncit la lucru multe luni [1]".

Totuşi, cum spuneam, sînt suferinţi mari. Soldaţii, lefegiii vecinilor prădă, luînd o singură dată (1389) şi până la 3.000 de dobitoace mari. Şi în timp de pace se jăfuieşte; Florentinii, învinuiţi, se scusă: „nu sînt de-ai lor" [2]. Se taie copacii, viile, lucru obişnuit: *guastar vigne e arboli.* Stricătorii sînt membri ai *companiilor* care străbat mai toată Italia, ai „ticăloaselor companii" *(l'iniqua compagnia),* care se fac, se desfac la moartea căpitanului [3], ori se împart între cetăţi. Contele de Armagnac, „care vine pentru a fi duce în Florenţa — ce nu pot ajunge ei! — cu voia Florentinilor [4]", în

[1] A 20 di decembre fu finita di dipingere la cappella di Palazzo: fu il pittore m. Taddeo di Bartolomeo Addì 22 di febrajo si cominciò a murare la fonte del campo di marmi e farvi le figure intagliate di marmo, come è al presente; e maestri che la fero furno questi: m. Iacomo di Pietro della Quercia, m. Francesco di Valdambrino, m. Sava, maestri di pietra, e tutti tre Senesi antichi: e pugnossi a fare molti mesi.

[2] Dicendo non esser lor gente.

[3] Essendosi rimasa la compagnia senza capitano s'era disciolta in tutto.

[4] El conte d'Armignach, el qual veniva per essere duce di Fiorenza con volontà di Fiorentini.

1330, aducea 13.000 de oameni, după o socoteală poate exagerată. Este o companie bretonă, una a Sfîntului Gheorghe.

Contra lor se întrebuinţează răscumpărarea cu bani şi daruri, „ca să nu facă pagube în ţară“ [1]. Se dă odată 8.000 de florini, un cal bun, alţi cai, doi catîri, zece bucăţi de catifea, pe lîngă un „present“ ca acela care bucurase inima Sfîntului Părinte. Ori se tocmesc mercenari contra mercenarilor. Dar se întîmplă că, fiind nemulţămiţi, pradă, ca în 1390, oraşul.

Totuşi, pentru frumuseţa costumelor, pentru energia figurilor, pentru vitejia desfăşurată, pentru înţelepciunea care o conduce e o mare, o adîncă admiraţie, pe care n'o poate covîrşi nicio durere şi nicio pagubă. Ce strigăte de bucurie pentru oştile ce iese în „sunetul trîmbiţelor“, supt steaguri înălţate mîndru *(rizzare la bandiera)*, pentru „frumoasa bătălie“, „bătălia crudă“, care poate dura şi cinzeci de ceasuri! E adevărat — şi aceasta contribuie la plăcerea pur estetică, indiferent de causa care se apără — că pierderile omeneşti sînt puţine. Odată Sienesii înseamnă doar douăzeci şi şapte de morţi de-ai lor. Aiurea: „se făcu o bătălie mare şi rămaseră la picioarele zidurilor opt morţi şi mai mult de o sută de răniţi, iar înlăuntru morţi: un bărbat şi o femeie“ [2]. Interesează şi uneltele unei tehnice nouă, ca bombarda de la 1389 pentru aruncat pietre de 300 de livre.

De altfel, sîngele nu sperie. Vărsarea lui din timp în timp face parte din decoraţia epocei. Frămîntarea internă e o necesitate pentru aceste cetăţi. Ele se tulbură cu zgomot, *romoreggiare*, pentru a arăta şi astfel că trăiesc. La Pisa se omoară tiranul, şi cronicarul scrie:

---

[1] Perchè non facessin danno nel Sanese.

[2] Fessi gran battaglia, che rimase a piè le mura otto morti e più di cento feriti, e dentro un huomo e una donna morti.

„La 21 Octombre a fost ucis la Pisa messer Pietro Gambacorta, care era senior al cetății. Messer Iacomo d'Appiano a luat Senioria orașului". Alături, la Perugia, se ucide alt stăpîn trecător: „Și a fost ucis messer Pandolfo, senior al Perugiei, și Biondo a luat guvernul, cu partidul său" [1]. La Milan, al cărui căpitan stă în fiare până se încheie, la 1404, pacea cu Florentinii, moare la 1402 acel Giangaleazzo, ducele care și pentru povestitorul nostru e, după moșia sa franceză, contele di Virtù (Vertus). Indată orașul „se tulbură". Apar de cei din „partidul poporului" în arme și căpitanul poporului, cu gonfalonierul, strigă: „Viva il popolo"! Dar piere doar un om. Indată se produce „ieșirea" celor amenințați: patruzeci de „capi de familie, din cei mai mari" *(dei maggiori)*, „foarte mari bogătași", *granaissimi ricchi*, trec la Neapole, în Regat" *(Reame)*, la Roma, la Florența, în „comitat" *(nel contado)*, la Ferrara, Bologna, Vicenza, Veneția, și până în Franța, ducînd cu ei peste 300.000 de florini și „alte lucruri bune"[2]. Revoluția s'a făcut; ea nu va avea durată.

Sătulă de lupte civile, amenințată de cine-i stă împrejur, cîte-o cetate-și sacrifică libertatea, se recomandă, „cu statul și teritoriul"[3], cum a fost făcut Siena însăși în mîna acelui „conte di Virtù" la 1388. La 1399 se încheie, din aceleași motive, un pact cu dînsul, și iată condițiile, pe care cronicarul anonim le înseamnă cu îngrijire: rămîne din trecut organisația cu priori și căpitanul poporului, cu cancelari și notari, împărțirea în

---

[1] A 2 ottobre fu morto in Pisa M. Pietro Gambacorta che n'era signore, e M. Iacomo d'Appiano prese la signoria della città. E fu morto M. Pandolfo, signor di Perugia, e Biorno prese el reggimento con la parte sua (an. 1392).

[2] E altre bone robbe.

[3] Si raccommandorno con la città e stato e territorio al conte di Virtù.

bresle, *arti*, sistemul financiar cu dajdea, *dazio*, cu vămile. *gabelle*, cu capitația, *taglio*, rămîn așezămintele culturale: *studio generale, maestri di grammatica*. Rămîne constituția, *statutul*, pentru a cărui *reformare* se aleg „cetățeni dintre cei nouă, cei douăsprezece și dintre reformatori și populari“ [1]. Dar se pun garnisone milanese în castele, se așează, dacă vrea ducele, un locotenent ducal, care va lua parte la consilii, avînd vot dublu; ducele va numi pe senator și pe podestà, din cei patru aleși de priori, și pe căpitan; el îi poate refusa pe toți patru; va fi și un delegat ducal la finanțe peste *camarlingo di biccherna*, vechiul „camerier“ contabil, și patru proveditori.

Actele de cruzime sînt la ordinea zilei: în ele se oglindește o imaginație perversă. Este o artă și în acest domeniu al chinuirii ființii omenești. Se crede că, la 1388, Papa a murit de otravă ca și căpitanul sienes Giovanni d'Aglio. Dar acesta e un mijloc ascuns care se întrebuințează numai pentrn asemenea persoane. Pentru alții oricare e bun, și se înseamnă punerea la preț, cu *bando (ban)*, a unui particular de alt particular: se vor plăti 2-10.000 de florini [2]. E obișnuit „a se scoate ochii, dinții, a se tăia mînile și picioarele și părțile rușinoase, a se lăsa“ — ca Ugolino din „Divina Commedia“ — „ca prisonierii să moară de foame“ [3]. Cutare trădător — și pentru trădare, față de interesul *unui* partid, se arde și casa —, care „trădase“ dînd foc unei porți, e rupt în bucăți, i se ard mînile, e tăiat în patru, atîrnîndu-se ciosvîrțile la porțile cetății [4]. Alții

[1] Cittadini dell'ordine de' nove, de' XII e de' riformatori e popolari.

[2] C. 391.

[3] Cavando occhi, denti, mozando mani e piei e altri disonest membri..., lassando morir di fame i prigioni (a. 1389).

[4] Attanagliate, arsegli le mani, squartato, sospesi i quarti alle porte

sînt aruncați în foc[1]. Cutare a spus că se va șterge undeva cu însăși cinstita cetate: e o ofensă de onoare și, „ca să se îndeplinească profeția în el însuși", după ce-l spînzură, „îl tîrăsc gol prin tot orașul"[2].

Și aici, între aceste tulburări, este o grijă iubitoare și miloasă de acel „popor", de acei „săraci", mai mult oameni de la țară, cari n'au din toate acestea nici plăcere, nici folos și știu numai „de frica acelor ce guvernează"[3]. O femeie, căreia i se ceruse o *taglia* prea grea pentru miseria ei, ucide pe încasator și-l aduce la oraș pe măgărușul ei, întrebînd „ce vamă se dă pentru un porc mort"[4]. Alte ori ei, *i villani del paese,* se ridică—astfel în 1390 — contra condottierilor prădalnici și Armagnac, cu 11.000(?), e ucis în luptă. Mai fericiți săracii din oraș cărora la nunțile cele mari li se aruncă „sarcini multe de pîne și de grîu după rostul fiecăruia"[5].

Peste toată această criminalitate gustată de aceia chiar cari pătimesc de pe urma ei se desface cîte o scenă de adevărată și pură poesie, pe care ar crede-o cineva culeasă din ce e mai tragico-idilic în opera unui Shakespeare. În 1394, la o vînătoare de mistreț, se ivește o ceartă între tineri cu privire la valoarea cînilor[6], și unul dintre vînători e rănit de moarte. „Pentru care ofensă crescînd dușmănie de moarte, în puțin timp casa Montaninilor a fost adusă la ultima ruină, așa încît numai după mulți și mulți ani se îndreptă și *se umili* injuria[7]". Dintre Montanini rămăseseră doi frați,

[1] Presi alcuni e gittati nei fuochi.

[2] Apiccato e trascinato ignudo per tutta Siena, perchè hebbe a dire che di Sienna si forbirebbe il culo, e così si adempì la profezia in se medesimo.

[3] Tanto era grande il timore allora di quelli che reggevano.

[4] Che gabella pagava un porco morto.

[5] Molte some di pane e di grano secondo le qualità.

[6] Contendendo della prodezza dei cani.

[7] Per la di cui offesa crescendone mortale inimicizia, intervenne che in poco tempo la casa de'Montanini fu data a estrema ruina.

Carlo și Angelica, „mai asemenea ca un înger decît cu o făptură omenească", *la quale più presto veramente haveva la figura d'angelo che di creatura humana*. Amîndoi erau suflete alese, *animi gentili*. Dar, ca pe Iulieta Romeo, o iubește pe Angelica urmașul casei dușmane, care nu are nici *domestichezza*, nici *commercio* cu Montanini. Contra lui Carlo se ridică o năpaste; el e închis; i se impune o amendă și, dacă nu dă o mie de florini, i se va tăia capul. Numai astfel și nu fără peripeții în care el preferă moartea rușinii cu care Angelica l-ar răscumpăra, se ajunge la împăcare și la o nuntă ca'n povești, cu *confezioni* și *ottimi vini*. Creditorul, care trebuie să primească amenda, Guvernul însuși participă la bucurie. Căci într'o zi ca aceasta toată lumea se cuvine să se arăte „bine crescută, mărinimoasă și milostivă"[1].

Ma pure doppo molti e molti anni alquanto fu rimessa, e humiliata l'ingiuria.

[1] Cortesi, magnanimi e pietosi.

Viața lui Carlo Zeno.

Sfîrșitul evului mediu *individualisează*. Causele celemari, pentru care s'au făcut jertfele grele — cum e cruciata —, rămîn; oameni cu nume glorioase, cu energie nepotolită li se consacră. Dar ei nu sînt, ca un Philippe de Mézières, ca un Petru rege al Ciprului, legați de dînsele, numai de dînsele. Locul lor de activitate se schimbă. Fără folos material, ei se simt aduși a încerca necontenit lucruri nouă, chiar de și-ar pierde astfel averea, libertatea, viața. Și, cînd, mai tărziu, Renașterea se precisează, cu cultul omului pentru om, pentru ce vrea, pentru *ce poate — virtù —*, privirile oamenilor mai stăpîniți, legați prin instincte moderne, stăpînitoare, de *un singur* loc, se întorc totuși cu admirație către aceia cari, înainte de orice, au crezut în ei.

Astfel Iacob Zeno, fiul lui Iacob, Venețian, episcop de Feltre și Belluno, apoi de Padova pănă la 1478, se simte îndemnat, la 1458, să scrie, cu scusa că vorbește de o așa de apropiată rudă, viața bunicului său Carlo Zeno (1334-1418), care a fost, de sigur, una dintre cele mai curioase personalități din această epocă de transiție, și să o dedice celui mai strălucit represintant al învățăturii în timpul său, Papa Piu al II-lea.

Om al imitațiilor clasice, care citează pe Gasparino Barziza [1], el ar vrea bucuros să-și coboare neamul din

[1] C. 310 din ed. Muratori.

Împăratul Zenon [1]. Scipione și Asirienii îi vin supt condeiu [2]. În desvoltarea biografiei lui Carlo, el va face un loc larg educației lui alese, preferințiî pentru studii pe care a arătat-o până la sfîrșit. Nu-i place însă sistemul medieval al „pedagogului venețian" care predă oarecare „litere" și pune în mîna copilului Psaltirea, adăugindu-se doar, pe lîngă această simplă „prolixitate", dialectica obișnuită. Ceva mai de folos ca acea „civilis disciplina" pe care o învață, în vrîsta de doi sprezece ani, la Padova. Ucenicul se ridică, printre ocupații ca jocul de noroc, până la „studii de drept" *(iuris studia)* [3]. După cinci ani de rătăcire ca soldat prin toată Italia, va trebui să învețe latinește bine la Avignon, unde îmbracă haina de cleric, căpătînd și o situație de canonic nominal la Patras, până ce, întors la Veneția, are nevoie de încă un preceptor.

Biograful pare a fi cunoscut însuși acele locuri din Orient unde Carlo a scris pagini de epopeie medievală. Cel care descrie în Italia Porto-Venere are lămuriri precise asupra Damascului, a Beirutului, unde comerțul venețian e de 226.500 de galbeni, exact [4]. E un patriot al cetății sale, care se bucură de prădăciunile grozave făcute pe riviera Genovei de aprigul său bunic și de reputația de groază pe care „până astăzi" a lăsat-o el acolo, în Genova [5]. Nu uită nici pe cei 5.000 de Ge-

---

[1] C. 208.

[2] C. 223, 226.

[3] Paedagogus venetus, sub quo primas literulas et psalmos excipiebat, de genitoris vita morteque deque puerorum commendatione, ut fit, prolixam quidem commendationem confecerat; c. 211. Dialecticae quoque operam dedit... Libris etiam consumtis.

[4] C. 224.

[5] Postea semper ad hodiernumque usque diem terribile et horrendum fuisse esseque Genua Caroli Zeni nomen sunt qui memorent; c. 225.

novesi morți de foame [1], cari i se par că nu pot lipsi din povestirea sa.

E vremea cînd condottierii încep să apară în Italia. Sînt însă pentru autor, care judecă după aprecierea vremii în care trăiește Carlo, străini, ca Hawkood, *Aucutus*, „foarte experient, celebru pe vremea lui" [2], ca William Cook — *Coquus*, „cum îi ziceau ai lui [3]"—, ori atîția Germani, Francesi, gata de luptă între ei, Unguri, „arcași panonieni" [4]. Cînd e vorba de un Italian, Robert din Recanati, servind pe Venețieni la Chioggia, povestitorul spune cu mulțămire că, acesta revoltîndu-se, Carlo Zeno-l pune pe cruce între coloanele de pe Piața Sf. Marcu [5].

Încolo, narațiunea se ține strîns de această viață plină de isprăvi și de minuni, care vorbește prin ea însăși.

Pietro Zeno, tatăl lui Carlo, fusese un cruciat în vechiul sens al cuvîntului. Ducînd pe vasul lui persoana însăși a Patriarhului latin de Constantinopol, el luptase cu Turcii la Smirna — scriitorul confundă pe emirul de acolo cu „Împăratul Turcilor" —, pe care rămase s'o apere, pănă ce fu ucis în biserica Sf. Ioan de o întoarcere a păgînilor. Din căsătorie cu Agnese Dandolo a acestui martir al causei lui Hristos se nasc zece copii: Carlo a fost numit după regele Boemiei, Împăratul ambițios și strălucitor care a avut atîtea legături cu Italia și mai ales cu Veneția, Carol al IV-lea.

Fiul imită pe tată. Luptă la Patras cu Turcii, cu alți Turci și, rănit grav, s'a crezut că murise. Îndată ce vede

---

[1] C. 265.

[2] Iohannes Aucutus, qui ea tempestate rei militaris peritissimus habetur, celebri fama vir; c. 236.

[3] Anglico ductore Guilelmo, quem cognomento Coquum nuncupabant sui; c. 240. Cf. c. 242, pentru *Anglici* ai lui.

[4] „Pannonii sagittarii" la Milan, c. 307.

[5] C. 253, 256 și urm., 260.

războiu cu scop romantic, Curte vestită, el se duce acolo. Cunoaşte astfel pe Petru al Ciprului, pe Împăratul al cărui nume îl purta, Franţa, Germania, Anglia.

Întors la canonicatul său din Patras, la vrîsta de douăzeci şi doi de ani, el apără şase luni pe bietul arhiepiscop, care opunea 700 de cai unui atac de Ciprioţi şi Francesi, desfăcuţi din cruciata lui Petru. Dîndu-li-se bani, se face pacea la Modon, dar banii trebuie căutaţi în altă feudă latină din Moreia, la Klarentza. Pentru o chestie de onoare, se produce un conflict cu un anume Simon. În acest scop vrea Carlo să se ducă la Neapole şi arhiepiscopul se vede silit a lua bătăiosului cleric canonicatul. Va urma o însurătoare la Klarentza [1].

După patru zile de la nuntă, mirele se şi duce la Neapole. Regina Ioana împiedecă însă duelul, supunînd procesul, pe care-l cîştigă Carlo, unei comisiuni de şase auditori, şase episcopi şi trei cavaleri.

Astfel tînărul cavaler se întoarce la Patras, unde prinţul Ahaii îl pune guvernator. Moartea soţiei îl face să piardă însă feudele lui de aici. Se întoarce, în sfîrşit, la Veneţia, unde iea pe o Giustiniano.

Fostul canonic, aprigul luptător, se preface acum în negustor şi, timp de şapte ani, stă la Constantinopol, la Tana.

La Constantintinopol i se oferă ocasia de a juca un rol politic. Aici biograful pare a povesti o scenă de roman. Andronic, fiul lui „Caloian", al Împăratului Ioan al V-lea, unit cu Genovesii, a detronat pe tatăl său şi l-a închis, împreună cu fiii lui ceilalţi. Soţia paznicului, prietenă a celui închis, trimete o cerere de ajutor aventurierului veneţian, al cărui comerţ nu era lipsit de instincte războinice. Carlo strînge vre-o opt sute de îndrăzneţi şi, pe o luntre, se înfiinţează supt fereasta de

[1] C. 212-4.

spre Mare a temniței. Dar Ioan se teme să nu primejduiască prin fuga lui viața copiilor. Mîntuitorul pleacă, dar el e gata de a se întoarce la cea d'intăiu rugăminte nouă. Numai cît copia actului scris prin care se promitea Venețienilor Tenedos, pusă în încălțămintea femeii, se pierde, și soția lui Andronic, care, acesta, plecase la Sultanul, suzeranul lui, aflînd, pune la chinuri pe nenorocită, care denunță. Carlo e urmărit, pîrît la bailul venețian. E silit să plece noaptea, pe vasele obișnuitului *viaggio* venețian și, cu ele, cu știința actului, el izbutește a scăpa insula Tenedos de ocupația Genovesilor, care se prevedea, făcînd pe comandant, om al bătrînului Împărat, să cheme pe Venețieni. Din Veneția, unde s'a întors, Carlo pleacă deci din nou, pe flota, de cinsprezece vase, a lui Pietro Mocenigo: împreună cu Michele Steno; el merge să lupte pentru stăpînirea insulei. Aleargă și Pisano cu alte vase. La debarcare, tînărul erou e cel d'intăiu și el are onoarea de a fi lăat după cucerire cu trei vase; înfruntă și ciuma des trei luni. Iar, cînd Andronic apare, cu douăzeci și două de vase ale Genovesilor în Novembre, Zeno, cu trei sute [1] de călăreți și cîțiva arcași, resistă, în suburbii, la trei puternice atacuri. Rănit de două ori, el biruie totuși; un medic „galo-grec" îi scapă viața.

Războiul italian între cele două republici a început. Carlo iea parte la dînsul, și e rănit la Treviso. Pe Mare, cu opt vase merge în apele Siciliei contra Genovesilor. Se presintă la Neapole și apoi reiea rătăcirile lui în Orient, pănă la Rodos: pierde un ochiu [1].

De acuma el va face războiu de Mare cu Genovesii. Iea parte la ciocnirea de la Modon. Luînd încă șase corăbii de la Tenedos, el merge la Constantinopol pentru restituirea Împăratului Ioan. Apoi, cum comerțul cu

---

[1] C. 219-20, 222-3, 230.

Siria e oprit de rivalii maritimi de doi ani de zile, el apare la Beirut și, mergînd la Castelrosso, prinde acolo două trireme de pelerini din Marsilia, care-l atacaseră, crezînd că e vorba de Turci; va fi silit să restituie prada.

E puțină piraterie în aceasta. Dar la Famagusta, unde trece, Carlo e primit bine de regele Petru al II-lea, fiul eroului de cruciată, care e gata să-l ajute în isprăvi remuneratoare. Dar vestea că Genovesii sînt la Chioggia îl rechiamă. Se știe care i-a fost partea în victoria lui Pisano, care a distrus flota Genovei și i-a îngropat faima [1].

După Chioggia lupta cu Genovesii urmează: la Zara, unde flota stă cinsprezece zile fără flotă, la Marano. Cînd se produce, cu Guarco, un nou atac genoves, Zeno aduce mărfuri din „Grecia". E momentul cînd Genovesii sînt și la Zara, la Sebenico, acela al luptei de la Porto Venere. De la insula Elba, în urma bătăliei liberatoare, Zeno trece din nou la Modon, unde stă pănă la pacea de la Turin (1381). Cum Zanachi Mudazzo, dintr'o familie senatorială, om de o extraordinară energie [2], nu vrea să iasă din Tenedos, cu toate insistențele garanților păcii cari sînt Florentinii, Carlo merge contra acestui prieten din copilărie: e oprit de boală c nd stătea să deie lovitura.

După liniștirea lucrurilor, el trece la Niccolò di Este, în Ferrara, la Verona, la cei doi Visconți, Galeazzo și Bernabò, în Milan: Giangaleazzo îl chiamă ca guvernator în Milan după uciderea celuilalt. Aici domină și pe Ghelfi și pe Ghibelini, făcînd să dispară orice deosebire între partide. Stă un an și trei luni, după care e reținut de același ca guvernator al Piemontului.

În acel moment se ivește planul de căsătorie al fiicei

---

[1] C. 232 și urm.

[2] Horridi animi extremaeque pervicaciae vir; c. 298.

lui Giangaleazzo cu Ludovic de Orléans: Piemontul ar fi zestrea princesei. Atunci Ghelfii învişi se ridică; ei cred că pot despoia şi ucide pe adversari: o conspiraţie se formează, şi înainte de termin izbucneşte răscoala, invocîndu-se numele regelui Franciei; pe cînd Giangaleazzo e ocupat la Verona, Ghelfii din vecinătate se gătesc a năvăli. Zeno adună Francesi din Asti, face să întrevadă Ghelfii bogaţi posibilitatea unor prădăciuni, dacă năvălesc gloate nestăpînite, şi simulează instalarea unui delegat frances [1].

Întors la Milan, îşi reiea locul şi i se dă casa lui Bernabò cu 200 de pedeştri ca gardă. Măsurile de împăcare luate de dînsul sînt aspre şi efective. Pune edicte, reformează moravurile, opreşte portul de arme în public, ordonă străji noaptea, la porţi şi aiurea, îngrijeşte de paza focului, face să se execute hoţii, adună provisii, „fiindcă nimic nu e mai periculos într'un oraş decît gloata flămîndă [2]". „Se ostenește pentru ca tineretul să se ocupe şi să se deprindă cu meşteşugurile ca să nu umble prea uşor rătăcitor şi cufundat în lene şi să fie prea aplecat la orice fel de crime [3]." La Como, la Bergamo şi aiurea împacă pe locuitori şi prin căsătorii [4].

După cinci ani petrecuţi la Milan, se întoarce la Veneţia, părăsită de un deceniu [5]. Republica-l trimete la regii Franciei şi Angliei. Ajunge astfel, el care învăţase la Avignon, în Paris, *splendida Parisiensium urbs*, unde

---

[1] C. 303-5.

[2] Quippe famelico vulgo nihil in urbe periculosius et perniciosius est.

[3] Propterea iuventutem incumbere atque assuefieri bonis artibus impendit operam ne iners vagaque et marcescens otio facilius lasciviret et ad scelera quaeque pronior redderetur; c. 308.

[4] *Ibid.*

[5] C. 310-1, 313.

vorbește latinește și franțuzește. În Anglia însă nu cunoaște limba englesă, „pe care o obișnuiesc indigenii“[1]. Revine după nouă luni[2].

Încă după Chioggia el avuse un conflict cu Senatul, și-l ajutase plebea. Ceva mai tîrziu, la moartea lui Andrea Contarini, fusese vorba de alegerea lui Zeno ca doge[3]. Întors din solie, întră între avvogadori și după doi ani e procurator al Sf. Marcu[4].

Îndată Zeno are prilejul de a juca un rol decisiv contra vechilor săi dușmani, Genovesii. Boucicaut s'a așezat în Genova, care s'a dat regelui Franciei un om „de un mare spirit“[5]. El pleacă într'o expediție de cruciată și în apele Siriei întîlnește pe Zeno, care-l urmărește pas cu pas. Pe guvernatorul frances îl chiamă, prefăcîndu-se bolnav, în apele Rodosului la o discuție; Boucicaut obiectează că n'are voie de la rege. Nici el n'are voie de la Senat, răspunde comandantul venețian cînd i se propune colaborarea contra Necredincioșilor. Atunci Boucicaut, și cu vase rodiene, iea Beirutul, unde și mulți Venețieni erau ocupați cu comerțul de aromate; averea lor e prădată, și se refusă restituția ei.

Povestirea e făcută așa ca să cadă toată răspunderea conflictului asupra Genovesilor. Boucicaut vrea lupta și anume lîngă Modon, în fața stîncilor păzite de la Sapienza. Zeno iese de la Portolongo spre Modon, unind cu vasele lui și cele două care vin de la Tana. Francesii suiți pe trei vase cer comandantului venețian să se predea; acesta pune mîna pe corăbii. Boucicaut, atacat, se retrage, fratele lui e prins. Zeno oprește urmărirea. Se ajunge însă la pace (1403)[6].

[1] Quod indigenae linguae consuetudinem non haberet.
[2] C. 315.
[3] C. 273 și urm., 293 și urm.
[4] C. 315-6.
[5] Eminentis spiritus vir; c. 317.
[6] C. 318 și urm., 324 și urm.

Peste cîteva luni Veneția atacă Verona, ocupată de Francesco Carrara. Zeno e proveditor, seniorul de Rimini comandă trupele. E o campanie grea, prin lagune și mlaștini. În orașul plin de locuitorii fugari, caii morți infectează aierul. Iarna, izbucnesc boli și în lagăr, soldații fiind cantonați prin bărăci de lemn. Guvernul venețian trimete căpitani noi, Paolo Savello, conte de Aquila. În sfîrșit Verona se predă de locuitori; Francesco, prins, e ucis în temniță.

Dar în tinereță acest senior trăise ca exilat la Asti, unde-l văzuse Zeno și-l mîngîiase, vorbindu-i și de moartea părintelui; împrumutase pe pribeag și cu 400 de galbeni, cari i-au fost restituiți[1]. Acum, după atîta vreme, acești bani sînt presintați de pîrîtori ca un preț de conrupere. Învingătorul va sta doi ani în temniță[2].

Totuși cel atît de greu lovit refusă să ajute pe Austrieci și pe Ladislau de Neapole contra cetății nerecunoscătoare și nedrepte[3]. Merge, în durerea adîncă a sufletului său, la Ierusalim, odată cu Petru, fiul regelui Scoției, și trece printr'un naufragiu. Vede pe Ianus, regele Ciprului, și aici iarăși Genovesii, așezați în Famagusta, îi stau în față, încălzindu-i la luptă bătrînețele.

Nouăsprezece trireme, douăsprezece vase mari debarcă 3.000 de mercenari. Cipriotii pot resista numai printr'un joc de guerilla. Limassol, întărită de rege, e asediată. Dar Zeno aleargă noaptea, fugărește pe dușmani și li arde lagărul. Se impune o trevă de doi ani[4].

În acel moment (1409) se alege la Pisa fostul arhiepiscop de Milan, Petru de Creta, ca Alexandru al V-lea: Zeno-i trimete pe fiul său Petru, dar noul Papă moare la Bologna[5].

[1] C. 314.
[2] C. 345, 347.
[3] C. 349-50.
[4] C. 353-63.
[5] C. 363.

Acuma bătrînul se retrage la Veneția, unde se și însoară. Trăiește la S. Stefano, între cărți, cu grijă de „filosofie" și de „litere", avînd ca amici pe Gabriel de Spoleto, pe Emanuil Chrysoloras, pe Vergerio, pe medicul său Petru Thomasius. Chinuit de chiragră la optzeci și trei de ani, cetește în pat. Doliuri de familie îl ating: moare fiul Iacob, altul Petru, în luptă cu Milanesii, un al treilea Iacob, în pelerinagiu, la Trani. Tatăl se va stinge numai în 1418. Pe trupul mortului s'au numărat treizeci și cinci de răni [1].

---

[1] C. 363-70.

VII.

Condottierii: Viaţa lui Braccio di Montone

Venim acuma la stăpînii prin arme, la domnii de vitejie ai acestei lumi care se teme de dînşii, dar îi şi iubeşte şi-i admiră ca unii cari au trezit prin ce se dovedesc capabili a face, după un Armagnac şi un şef breton, mîndria patriotică italiană, pentru toată Italia, a rasei întregi.

Cei cari se întrec în a li povesti isprăvile nu sînt oameni modeşti, ascunşi în anonimatul lor, ci „intelectuali", învăţaţi de latineşte, meşteri de stil, aceia cari au înaintea ochilor statuile nemuritoare ale eroilor antichităţilor. În frase ciceroniane, după acele ilustre modele, ei vor construi din izbînzile, cruzimile, minciunile şi trădările condottierilor, eroul de care sufletul lor are nevoie.

„Numai lucrurile care au trecut" sînt sigure, spune Giovanni Antonio Campano, biograful lui Braccio di Montone. „Atîta trăieşte cineva cît se întinde memoria lui." „Viaţa nu se măsură prin suflare, ci prin înţeles[1]." Frumoase maxime ale celui care afirmă că acest „plăcut element al sufletului care e amintirea lucrurilor îndeplinite" îndeamnă şi la imitarea lor. Dacă nu le ştii, eşti ca „aruncat într'o lume nouă necunos-

[1] Sola quae praeterierunt certa sunt. Tamdiu fuisse quis in vita quam longe repetere praeterita videatur. Sensu enim hominis vita, non spiritu metienda.

cută" și „nu cunoști partea și valoarea cea mai mare și mai sigură a înseși ființei tale" [1].

Campano are credința hotărîtă că lucrurile presente sînt așa de mari, că Italia — toată Italia; prin antichitate se trezește conștiința unității naționale — a făcut atîtea pe uscat și pe mare încît eroii de azi pot fi puși pe aceiași linie cu aceia ai vremii vechi, cu atît mai mult, cu cît ei „fără niciun sprijin și ajutor au ajuns la atîta putere și glorie": nu e subiect mai vrednic și pentru cel mai frumos talent [2].

Dacă alege pe Braccio, nu e cu vre-un gînd de lingușire sau pentru vre-un interes. Doar condottierul celebru a murit cu cinci ani înaintea biografului său. Povestirea e scrisă la treizeci și opt de ani după întrarea în Neapole a lui Alfons de Aragon, cînd Italia a trecut prin încercările fără pereche [3]. Autorul află că acuma Carlo, fiul lui Braccio, e în fruntea trupelor de mercenari venețiene dînd speranțe de a putea atinge gloria părintelui său [4].

Hrănit de cetiri clasice, Campano se gîndește și la

---

[1] Nullum enim iucundius est animi alimentum quam memoria gestarum rerum, qua qui careat is neque imitari praeclara maiorum possit facinora et, velut novum quendam electus in orbem, rudis omnium rerum imperitusque versetur, nec maximam ac certissimam naturae suae partem dignitatemque respiciat.

[2] Tanta est magnitudo rerum aetate nostra mari terraque in Italia gestarum ut exercere vel summa possint ingenia... Nostros interdum homines priscis comparo: quos si iure id facere possem, cur non libenter etiam anteferrem?... Quem enim ex omni antiquitate reperies nullius ope atque auxilio fretum eo imperii gloriaeque pervenisse?

[3] Ingens Italiae regnique iactura, quae parem ante hoc seculum neque potentia neque moderatione habuit neminem; c. 581, ed. Muratori.

[4] Quem nunc audio Venetorum exercitus imperatorem, etsi non gloria atque imperio, spe tamen paternam magnitudinem adaequasse; c. 600.

originea cartaginesă a familiei eroului său, ceia ce l-ar lega de Hannibal, dar i se pare lucrul „prea neclar" *(perobscura)*. Necontenit el apare preocupat de antichitate, însemnînd la cutare dată că e *„a religiei noastre"* [1]. Nu uită, cînd se află în cale, „statuile zeilor celor vechi", nici cutare „foarte vechiu templu al Campanilor", de la cari şi-a luat el însuşi numele [2].

Crede că „matematicii" pot prevesti viitorul copilului care se naşte [3]. Ca un preţuitor iniţiat al tehnicei militare romane el atribuie şi Italienilor epocei sale primul loc între naţiile luptătoare pentru că „se bat cumpănit, nu cu năpustitoare furie" ca Spaniolii şi Francesii [4].

E un patriot italian, din cugetare, cum am spus, ca şi prin instinct. Recunoaşte, în luptele dintre anume partide locale şi Aragonesi, pentru stăpînirea regatului de Neapole, că Spaniolii sînt „din fire mai blînzi ca alte naţii" [5] — se va fi gîndit la Francesi —, dar apasă asupra urii pe care Italienii o poartă Catalanilor, supt al căror nume ei cuprind „pe toţi aceia cari, cu regele de peste Mare, au trecut în Italia" [6].

Cu atît mai rău îi pare că Italia, concepută de dînsul ca o unitate geografică şi una naţională de sine înţeleasă, e sfîşiată de discordii. „Pe Italia aceasta a noastră, cea d'intăiu între toate ţerile, n'o fac vestită biruinţile neamurilor şi naţiilor străine, ci o istovesc

---

[1] Anno religionis nostrae; c. 441.

[2] Simulacra veterum apparent deorum ... Vetustissimum Campanorum theatrum; c. 573.

[3] C. 445.

[4] Animorum primo ardore ferocior Hispanos Gallosque, Italicos maturo consilio, non praecipiti ira dimicare; c. 589.

[5] Sicut Hispani ceteris nationibus natura blandiores; c. 582.

[6] Tum nihil Italicis Catalanorum nomine infestius, et Catalanos putari omnes quicunque, transmarinum regem secuti, in Italiam traiecissent; c. 590.

facțiunile deosebite și războaiele civile și casnice... Ne batem, ne cucerim noi pe noi... Gonim din orașe pe concetățenii noștri... Și ne lăcomim la sufletul și sîngele acelora a căror viață ar trebui s'o apărăm. Căci este oare în Italia, nu zic: o cetate, dar o cît de mică așezare țerănească în munte care să nu fie împărțită de facțiunile ei proprii [1] ?" Cei de casă sînt goniți și se chiamă în locul lor străinii [2].

Italia e cunoscută lui Campano în multe colțuri ale ei. Descrie astfel Perugia, locul celor mai multe isprăvi ale eroului său, cetatea de pe deal, între castelele vecine și lîngă frumoasele maluri ale Trasimenului, livezile de măslini și viile bogate, cele cinci porți care i se deschid în ziduri. Înfățișează pe locuitorii deprinși de copii la alergări, la salturi, la călărie [3], prinși în lupte din cea mai fragedă vrîstă, ceia ce-i pregătește pentru tristele lupte de partid [4]. Vorbește de Pandolfo, șeful nobilimii, pe care-l ucid plebeii, mînia lor atingînd și pe ceilalți fruntași, unii fugari peste ziduri la Braccio, cărora li se iea averea, li se ard casele, Papa trebuind să se refugieze la Assisi [5]. Astfel se ajunge la închinarea față de Milan, iar, după moartea lui Giangaleazzo, la solicitarea Papei [6]. Florența apare ca orașul palatelor [7], „cu locuitorii cei mai măreț

---

[1] Nostram hanc Italiam, principem omnium terrarum, quam exterarum gentium nationumque victoriae illustrant, sed diversae factiones civilaque et domestica bella conficiunt... Confligimus, oppugnamus nos ipsos... Cives nostros pellimus civitatibus... Et quorum tueri deberemus vitam, eorum spiritum ac sanguinem affectamus. Nam quae in Italia non dicam: civitas, sed exigua et montana villa non domesticis factionibus distinetur?; c. 443.

[2] C. 477.

[3] Vix nati obequitant, cursitant, insiliunt desiliuntque; c. 609.

[4] C. 440-1.

[5] C. 444, 448.

[6] C. 445.

[7] C. 470.

în a primi pe amici și a li arăta liberalitate"[1]. Roma e arătată, la moartea lui Bonifaciu al IX-lea și la așezarea lui Inocențiu al VII-lea, ca agitată de certe interne: doisprezece Romani sînt uciși pentru conspirație, poporul atacă S. Angelo, silind pe Papă să fugă la Viterbo și deschizînd porțile lui Braccio.

Dar înainte de toate-l farmecă patria lui cea mică, Neapole și împrejurimile. Cetatea regală cu casele ei mari, cu cele șase citadele, cu jocurile și ospețele, cu femeile vesele care cîntă. Aproape e, la romana Cumae, „cea mai frumoasă plajă a Italiei"[2], vechea Baiae, Pozzuoli cu pucioasa și „teatrul cel înalt biruind vremile"[3], Pausilippul lui Virgiliu. Aici sînt nobilii cei mai mîndri, despreţuind pe negustori și pe meșteri: țin numai la arme și preferă să stea în case sărace, dați odihnei[4]. Regele Ladislas e admirat de Campano: „foarte puternic, cu suflet vast, mai mult decît mare, amenințînd Italia toată cu ambiția lui", dar în pornirile lui cuceritoare fără respect față de biserici, care sînt firește ale lui *Deus Optimus Maximus,* fără cruțare față de locuri sacre ca Roma și Viterbo, mergînd pînă a-și hrăni caii la altare[5]. Fiica lui, Ioana, își zugrumă soții cu laț de purpură ori îi gonește și face din adopțiune un joc[6]. Cînd alt mare condottiere, Sforza, o părăsește, ea îl batjocurește din fereastă, silindu-l să-i trimeată

---

[1] Nec ulla gens est accipiendis amicis exhibendaque liberalitate magnificentior; c. 562.

[2] Totius Italiae amoenissima plaga; c. 582.

[3] Prominens, superata vetustate, theatrum; c. 589-90.

[4] Nec usquam tanta vastitas elatioque nobilitatis. Mercatores iis et opifices contemtui sunt. Ceterum ipsi, etiamsi domi pauperes, tamen otio dediti, cetera studia praeter militaria contemnunt; c. 582.

[5] Rex potentissimus, animo vasto magis quam magno, Italiae cunctae imminebat; c. 497. Contra Dei Optimi Maximi fana simulacraque... Pavisse ad altaria sacrarum aedium equos.

[6] C. 554.

săgeți pentru a o goni[1]. Față de această regalitate, chiar cînd e ca a lui Ladislas, condottierul apare adesea ca superior. Lui Braccio regele Neapolei îi trimete, printr'un căpitan liberat, un dar de purpură. Cînd se întîlnesc, condottierul se pune în adevăr în genunchi, coborînd de pe cal, dar i se oferă 300.000 de galbeni și orice oraș „afară de Neapole singur". „Sînt cu cine mă plătește", e răspunsul. „Dacă nu s'ar supăra Papa, odată împlinit terminul de plată la dînsul, dacă-i convine și regelui și lui însuși, e gata a servi pe Maiestatea Sa cu aceiași credință ca și pe Pontifice[2]."

Și aici cele două extreme. Iubire întăiu pentru tot ce e lux, splendoare, cheltuială, coloare și pitoresc.

Cînd sosește la Perugia, ca mîntuitor, Carlo Malatesta, se ilumineză în onoarea lui ziduri, turnuri, Palatul Comunei, casele[3]. Locuitorii unor orășele cucerite de Braccio îi aduc cheile înfășurate în frunze de măslin[4]. La nunta condottierului Braccio cu a doua soție — cea d'intăiu, Betta, murise la douăzeci și șapte de ani — o sută de femei alese întîmpină pe mireasă; șaizeci de slugi servesc; o sută douăzeci de musicanți cîntă.

Între aceste petreceri, Ținuturile Italiei sufăr nespus de pe urma bandelor înarmate care-și schimbă pe rînd stăpînii, dar urmăresc în același chip același cîștig. Din Franța vine la Perugia, cu 7.000 de oameni, Biordo Michelozzo[5]. Într'o singură pradă se ieau optzeci de prinși, 10.000 de oi, 5.000 de boi, 1.000 de iepe[6]. Piccinino culege moștenirea lui Braccio, cel care nu

[1] C. 571.

[2] Si nulla in re offenderet pontificis dignitatem, eius completo stipendio, si regi ac sibi commodum videretur, illius Maiestati eadem fide qua nunc pontifici pariturum.

[3] C. 5.9.

[4] C. 508.

[5] C. 443-4. Cf. c. 448.

[6] C. 474.

suferia o clipă de odihnă pentru sine şi ai săi[1]. Toţi aceşti jăfuitori pretind a fi făcut parte din ceata mercenarului asemenea cu suveranii[2].

Se fac cruzimile cele mai mari, în felul acelora pe care, pentru generaţia precedentă, le însemna cu groază anonimul sienes. La Nuceria un om e aruncat la cîni, altul e pus pe cuie; sînt de aceia cari sînt rupţi de cai *(equis distracti)*, tăiaţi în patru, prăvăliţi de pe ziduri[3]. Se recurge la pustiirea cîmpilor pentru a flămînzi pe duşmani[4]. O urmă de loaialitate se păstrează cînd, la Perugia, Braccio plîngîndu-se că se întrebuinţează săgeţi otrăvite şi ameninţînd că şi el va usa de acest mijloc, un crainic anunţă că oricine va recurge la o asemenea armă va fi executat[5].

Toate aceste caractere se uneşc în biografia propriu-zisă a lui Braccio. Începe ucigînd trei duşmani personali. La optsprezece ani, cînd era lupta între cetăţile Rimini şi Feltre, el lasă moştenirea lui, la Montone, mamei şi fraţilor şi adună o mică bandă de cinsprezece călări cu cari fură oi şi prinde ţerani ca să li iea preţul de răscumpărare. Prins el însuşi — şi i se cere o plată de 2.000 de galbeni —, ai lui îl scapă. E rănit din nou, dar îşi urmează soarta. Pierzînd Montone, el trece, cu treizeci de cai, la Florentini[6]. E încă sărac: la un han, prin împrejurimile Romei, oferia ca plată cheotoarea de argint a hainei şi e silit a primi daruri mărunte. Vagabondează din Florenţa la Bologna, unde e condottierul

---

[1] Nihil magis quam militum quietem atque otium fugiebat; c. 503.

[2] Nec quicquam nunc in Italia Brachianorum nomine magnificentior; c. 561.

[3] C. 574-5.

[4] C. 485.

[5] C. 518,

[6] C. 445.

Alberic, la Padova, contra Veneţienilor: aici e proclamat de mercenari şeful lor, ceia ce-i atrage mînia lui Alberic; prietenia soţiei acestuia îl scapă de moarte. Ajunge, în fugă, la Papa, la Milan, din nou la Bologna, la Florenţa, luînd în cale 4.000 de galbeni de la tiranul din Imola, la Ancona, negociind cu nepotul Papei.

Ladislau, care e în Toscana, îl cere pentru expediţia contra Romei[1]: primeşte 14.000 de galbeni. Dar e cerut şi de Florentini, cari aveau pe Sforza şi vor aduce pe regele Ludovic de Anjou (1400). I se dă plata pentru 1.500 de călăreţi. De supt zidurile Perugiei[2], unde femei aruncă cenuşă şi apă fiartă, el răsare la Viterbo, fiind chemat de Papă. Peste puţin îl vom vedea trudindu-se înaintea vechiului său cuib de la Montone. Supt Perugia, ajutată de Sforza, el bate pe contele de Carrara. Papa făcînd pace cu Ladislau, Braccio merge la Bologna, unde e Pontificele.

Dar lupta între acesta şi rege reîncepe. Ladislau iea Roma (1408). Atunci orăşenii prădaţi se dau iarăşi Papei, chemînd pe Braccio, pentru un moment „pus în disponibilitate". Stăpînul său ar vrea să-l prindă pentru a nu-i da cei 80.000 de galbeni datoriţi şi, în acelaşi timp, pentru a face plăcere Peruginilor, cari sînt gata, atunci, a da Sfîntului Scaun cetatea lor. După o împăcare, condottierul rămîne totuşi la apărarea Romei; el supune Bologna revoltată.

Papa e depus în conciliu. Martin al V-lea îi iea locul. Braccio, care nu se mai ştie obligat prin plată, vinde Bologna orăşenilor pentru cei 180.000 de galbeni cari-i sînt datoriţi (1415). Cu un an înainte Ladislau de Neapole şi-a sfîrşit zilele.

Braccio cată să-şi împlinească gîndurile răsbunătoare contra Perugiei, în jurul căreia se duc aprige lupte,

---

[1] C. 465.

[2] V. şi c. 484.

cu ajutorul femeilor care azvîrl cu pietre și cu țigle. Polo Orsini, apoi Carlo Malatesta aleargă contra lui, și acesta din urmă e prins în luptă. După douăzeci și trei de ani de exil, pribegii vin în tabăra biruitorului[1]. Atunci soli rugători se presintă la dînsul, între cari și rude din ale lui. Supunerea se face, cu aprobarea exilaților, fără condiții. Poporul va alege pe toți magistrații, afară de aceia pe cari biograful îi numește, cu termini antici: questori și pretori. Nu vor fi dări nouă. Vor rămânea cei zece, și se vor păstra vechile statute. Dar de la orice hotărîre se poate face apel la noul tiran.

E poate punctul culminant al carierei celui care plecase din micul Montone sărac și fără nume, cu un singur grup de prieteni încă neîncercați în lupte. Calcă pe covoare de purpură, sămănate cu flori; din balcoane se expun juvaierele femeilor; zarafii scot monede de aur pe tejghea; văluri se întind asupra pieței, și, la Palatul Comunei atîrnă covoare francese; vase de aur și argint mărginesc treptele scărilor. În sunetul muzicilor se încep jute, după ce se culege jurămîntul cetățenilor.

Măsuri de ordine, de împăciuire și de prevedere se ieau. Decretele ultimilor douăzeci și patru de ani sînt anulate. Paza orașului e dată în sama a nouă nobili și nouă din popor. Insigniile private nu se mai permit; noaptea nu se umblă pe stradă, unde sînt, ca la Paris după răscoale, tăiate lanțurile, porțile înseși ale cetății fiind dărîmate; două băști nouă sînt garnisonate cu oameni siguri. Altfel, e un om bun, blînd, familiar, drept cu cei mici. Cu fiecare vorbește despre ale aceluia: „cu arhitecții despre arhitectură, cu negustorii despre negoț"[2].

Dar, peste zece zile, neodihnitul pleacă aiurea, la Assisi. Pe cînd soli venețieni caută să-l împace cu fostul

---

[1] C. 531-2.

[2] Cum architectis de architectura, de mercatura cum mercatoribus.

lui prisonier, Malatesta, Perugia se răscoală; nobilii o supun, și iarăși sînt învinși cari rătăcesc prin străinătăți[1].

Dar Braccio, seniorul ascultat al Perugiei, vrea mai mult: Roma, — aceasta pentru glorie. În lipsa Papei, el se oferă ca păzitor și intră prădînd pentru a fi admis ca „rector". Ciuma-l împiedecă de a lua și Castelul Sant'Angelo, și îndată, după șaptezeci de zile de ocupație, Napoletanii, primiți de locuitori cu aclamații, îl silesc să plece.

Se întoarce spre odihnă la Perugia, unde-l așteaptă jute și jocuri mari, în care luptele cu pietre aduc răniri și morți. De aici se va duce la Lucca, la Spoleto. Regina Ioana trimete contra lui pe Sforza și Papa strînge trupe pentru a-l opri. La Assisi, la Orvieto au loc lupte.

Acum marele condottier se îndreaptă spre Florența, unde e Papa cu care negociază, noua țintă a ambiției lui. E primit ca un rege, ca un împărat, ca un zeu[2]. Se fac străzi anume pentru întrarea lui, se gătesc ospețe. Familiile cardinalilor îi iese înainte, pe cînd lumea și copiii, femeile îl aclamă. Masă mare i se gătește; merge la Papa acasă, la cei Zece, iar la Papa, și asistă la jută, cu cîte o sută douăzeci de luptători și 6.000 de suliți rupte; cîntece se fac în onoarea lui, scriindu-se și pe pereți[3].

Împăcat cu Papa, Braccio e trimes la Bologna, după dorința lui Sforza, care se gătește de atacul Neapolei în numele lui Ludovic de Anjou. Orașul,—și, înainte de toate, Bentivoglii, vechi amici —, e somat a se supune. Porțile se deschid. Nou triumf pentru seniorul Perugiei, pentru idolul Florentinilor, pentru omul Papei. Ioana-l

---

[1] Pρ. 543-5.

[2] Quasi Deum aliquem visere.

[3] În latinește:

Brachius invictus omnem debellat gentem,
Martinus Papa non valet quadrantem.

chiamă atunci contra lui Sforza și în folosul lui Alfons de Aragon, care stă cu flota lui la Procida[1].

Întîlnirea cu acesta se face în condițiile cele mai onorabile pentru destoinicul parvenit. În sunet de trîmbiți, în bubuit de tunuri, în timp ce se înalță cîntece[2]. Regele împiedecă pe noul său auxiliar de a se pune în genunchi. Braccio e făcut prinț de Foggia și Capua, conetabil, guvernator; i se dă un sceptru de aur (1420).

Împăcînd pe Ioana cu Sforza, el revine în Toscana numai pentru a fi rechemat de regină la Neapole, care nu sufere pe Catalani. Piccinino n'ajunge pentru a apăra noua ordine de lucruri creată prin adopțiune. Cînd apare seniorul Perugiei, așa de necesar în clipe decisive, i se dă un lanț de aur și „coroana" principatului Campaniei, pe care el o iea de fapt în Perugia sa, unde iarăși se dau jute și răsună cîntece de bucurie.

El e la Aquila, cînd izbucnește un complot între regină și Alfons — povestitorul crede că poate din causa lui Sforza. Dar acesta se înecă prin accident[4]. Peste cîteva zile numai și Braccio, rănit la gît, e prins într'o luptă, și moare la cinzeci și șase de ani[5]. Cei doi rivali au fost culeși de moarte aproape în același moment, lăsînd locul unui Niccolò di Tolentino și altor imitatori în mai mic ai unor isprăvi care nimănui nu i-au dat mai mult decît lui Braccio di Montone.

---

[1] C. 580-1.

[2] Nauticum nescio quid dulce tota complens litora, omnium aures barbarica suavitate mulcebat; c. 581.

[3] C. 583.

[4] C. 615-6. Mențiunea fiului Francisc, „summae spei adolescens" (c. 616).

[5] *Ibid.*: „superstite adhuc matre".

VIII.

Viaţa lui Sforza.

Lodisio Crivello, episcopul care scrie Viaţa lui Sforza, pomeneşte prietenia acestuia cu Braccio, cel cu ambiţii de rege la Neapole[1], frăţia lor, cari-şi deosebiau trupele numai printr'un semn pus pe aceleaşi colori, şi deplînge ruperea ei, care a provocat „veşnice discordii, de pe urma cărora Italia toată a fost tulburată de mari mişcări războinice"[2].

Acestălalt biograf de condottier e bucuros numai că osteneala sa de cercetare, descoperire şi scriere „salvează lucruri care era păcat" să fie date uitării[3]. Istoricul mai are misiunea de a corecta părerile vulgului, care linguşesc pe biruitori şi apasă pe învinşi[4]. De aceia, de şi se consideră „om cu puţine mijloace şi necunoscut"[5], — şi totuşi a cunoscut pe Papa Nico-

[1] C. 670, 707 şi urm. A fost „defensor urbis" la Roma; c. 672.

[2] Constat eam rem, dissolutis tum primum tam solidis amicitiae nexibus quae inter Sfortiam Bracciumque intercesserant, causam perennibus discordiis praebuisse quae Italiam omnem magnis postea bellorum motibus perturbaverunt; ed Muratori, c. 671.

[3] Cum habeat in se emolumenti quiddam magnarum omnis pertractatio rerum, labor ipse perscrutandi inveniendique et conscribendi quae silentio tegere nefas est me delectat; c. 629.

[4] Incerta et instabilia esse sciret vulgi studia, quae ut vincentibus favent, ita victis adversantur; c. 679.

[5] Homo exiguae suppellectilis et latentis famae; c. 629.

lae[1] şi pare a spune că ştie din experienţă „invidia, înşelăciunea de supt coperişurile regilor"[2], şi aminteşte cît s'a trudit cetind „istorii"[3] —, el se va încumeta să trateze greul subiect.

Se înţelege că avem a face cu un om al Renaşterii. El laudă pe cîţi au încurajat pe represintanţii noii direcţii pe Giangaleazzo, care a strîns „şi din regiuni foarte depărtate talentele vestite"[4], pe Papa Nicolae al V-lea, pe regele Alfons. Înşiră între obiectele admiraţiei sale pe Leonardo Aretino, „om foarte elocvent, ale cărui opere sînt pretutindeni cunoscute"[5], Florenţa, „hrănitoarea erudiţiei" *(altrix eruditionis)*, luîndu-l cu plată şi încărcîndu-l cu onoruri, pe Flavio Biondo, pe care nu-l aprobă în toate, dar care e „un om deprins bine la scris şi învăţat"[6], pe Francisc Filelfo, „celebrul poet" *(poeta clarus)*, şi chiar pe mai puţin cunoscuţii Niccolò Camulio, Iacopo Bracello, din Genova, Francesco Bembo şi Lionardo Giustiniano, din Veneţia. Ca şi dînşii citează pe clerici, dar şi pe Ptolomeu, pe Pomponiu Mela[7], şi caută bombarde la Plutarh[8]; ca şi dînşii cercetează urmele trecutului roman: în apeductele Romei, la Capitoliu[9]. La Pisa caută o etimologie greacă, la Padova numele lui Antenor, la Gaeta al doicei lui Enea şi consultă opera latină a lui Boccaccio pentru numele vechiu al Ferrarei[10].

---

[1] Quem nuper vidimus; *ibid.*

[2] Sed quantum livoris fallaciaeque superba regum tecta contineant illi inprimis maxime norunt, qui experimenta didicerunt; c. 661.

[3] Longo in perlegendis historiis labore.

[4] Ingenia certe clara etiam a remotissimis partibus; c. 635.

[5] Homo directissimus, cuius opera circumferuntur.

[6] Vir in scribendo aeque exercitatus ac doctus.

[7] C. 688.

[8] C. 711.

[9] C. 680-1.

[10] C. 641, 649, 655.

Şi el, ca şi Campano, găseşte că meritul unui şef de oaste stă, ca la vechii comandanţi, în „disciplina militară" şi în bune socoteli[1].

Dar aici pentru întâia oară se discută chestia derivării din latină a limbii vulgare. Supt prelucrarea formei literare, a existat, cum se dovedeşte cu un pasagiu din Plaut şi cu afirmaţia lui Cicerone, o latină veche, care concordă cu italiana; năvălirea barbarilor a adus, târziu, scisiunea. E contra celor cari evită, în latina vie, întrebuinţarea numelor nouă pentru noţiuni nouă; căpitan, conetabil, ca şi pentru atîţia magistraţi cari nu erau pe vremea Romanilor. Timpurile de azi n'au toate comune cu Roma şi, tot citînd, pentru dreptul de a face aşa, pe Pliniu şi pe Horaţiu, el nu se va împiedeca, deci, de a spune şi: gonfalonier, amiral, general, consilier, locotenent. Căci atitudinea celorlalţi i se pare „o vanitate cu totul ridiculă"[2]. Dar, cînd e vorba de a se face deosebirea între vechea cavalerie şi cea de acuma, în grupe de trei cu şele înalte şi suliţi, avînd alături trei servitori, el recomandă să se caute autorii şi operele arheologice, adecă, în lipsă de pictură, marmurele[3].

Această familiarisare cuminte cu antichitatea nu-l împiedecă însă de a fi superstiţios ca un creştin medieval din rîndurile poporului. O victorie a lui Sforza o anunţă cerbul care pătrunde noaptea în tabără, dar aiurea Sf. Cristofor, alături de astrologi, e anunţătorul, şi Sf. Leonard apare[4].

Şi el, ca şi Campano, îmbrăţişează cu privirea Italia

---

[1] Quem unum maxime constat ...invicti nomen ducis retinere et minime omnium fortunae, sed militari disciplinae, sed ration ipsi sese committere.

[2] Horum mihi vanitas magnopere ridenda videtur; c. 638-9.

[3] Nam picturae lateritlive operis vestigia in tanta vetustate vix supersunt: c. 63:-6.

[4] C. 668-9, 679, 724-5.

întreagă. Știe că Giangaleazzo, avînd Pisa, Perugia, Siena, Brescia, Verona, Treviso, era pe cale de-a ajunge rege italian [1]. În urmașul lui, Filippo-Maria, vede un om de o „necrezută înțelepciune", care uită că mărimea sufletească îl ridică mai presus de oameni [2]. Vorbește de „regina Mării" care e Pisa [3]. În Calabria se păstrează, știe el, urmele limbii grecești [4], pe care o crede cea din antichitate, cum o face, greșit, și cutare filolog italian de astăzi. Urmărește împrejurările din regatul de Neapole: cea d'intăiu Ioană cu cei patru soți: Andrei de Ungaria, Ludovic de Tarent, Iacob de Taragona, Otto de Braunschweig, care, în lupta cu Carol della Pace [5], e prins, orbit, ucis cu un vas de aramă; Maria, văduva lui Ladislau, mama, din altă căsătorie, a celor doi Orsini, care e aruncată la închisoare după moartea regalului ei soț [6]; Ioana a II-a, văduva ducelui de Austria, cu amicul ei cavalerul Pandolfello, căruia nu-i lipsește decît titlul de rege. Cînd iea pe Jacques de la Marche, dîndu-i numai calitatea de vicariu și prinț de Tarent, ceia ce nu-l împiedecă de a fi salutat rege la Manfredonia, regina-și pierde amantul, care stă mai multe zile neîngropat, și ea însăși face cunoștință cu temnița. Francesul se încunjură de Francesi, liberează pe Paolo Orsini și pe contele de Tarent, înlătură pe conspiratorul, pus de Ioana, care poartă numele lui Iuliu Cesar, biruie și o răscoală a Napoletanilor, dar se mulțămește a fi iarăși prinț de Tarent și nu ține decît patruzeci de oameni

---

[1] C. 640.

[2] Incredibilis sapientia et animi magnitudo supra hominem esse videretur; c. 707.

[3] C. 641.

[4] Plerique etiam in hanc aetatem graeci sermonis vestigia retinuerunt, c. 688.

[5] C. 634.

[6] C. 664.

din neamul său. Ioana, ieșită din închisoarea ei de la Capua, se ține cu Urban Amilio, cu acel Giovanni Caracciolo, fiu de poet și, prin soție, conte de Avellino, care, numit seneșal, se poartă ca un rege[1]. El face ca Ioana să fie încoronată la 1419 de trei episcopi, dar nu poate să puie capăt intrigilor care tulbură una din cele mai frumoase țeri din lume[2]. O întreagă istorie napoletană pe cîțiva ani de zile.

Cunoaște și Spania, de unde vine regele Alfons. Lăudînd Barcelona, el înseamnă „ura de necrezut" între Catalani și Spanioli. Statele catalane nu sufăr pe Aragonesi și Castillani. Ele cer odată să se gonească acești străini. — Și fetele reginei?, întreabă Alfons. Și Raimund Desplà Catalanul răspunde: „Și catîrii pe cari i-ai adus din Spania, dacă vorbesc limba lor de acasă, trebuie trimeși înnapoi[3]". Regele preferă să plece și merge în Sardinia să asedieze nouă luni Bonifacio.

In ce privește Italia sa, Crivello nu condamnă fățiș partidele care supt diferite nume — ca *raspanti* la Perugia — continuă lupta dintre Ghelfi și Ghibelini[4]. Nu e nevoie să se spuie cît admiră pe condottierii cari servesc aceste pasiuni, dar, înainte de toate, învie virtutea italiană, arătînd-o superioară celei a altor nații[5], pe cînd odinioară soldații erau Germani și Francesi. Îi înșiră cu iubire pe toți, cu cariera lor: Baldrino Romanul, Broglio din Piemont, care ajunge senior de Assisi, Alberic și Ioan, conți de Zagonara și Barliano,

---

[1] Praeter regium nomen cuncta induíserat; c. 661.

[2] C. 664, 667, 672-4, 685, 687, 692.

[3] Et mulae quas ex Hispania deduxisti, si patrio sermone uterentur, dimittendae, prorsus a te essent; c. 701.

[4] C. 635-7, 672.

[5] Potiores esse ceteris omnibus; cf. c. 630-1. Între străini, Ioan, „Auguth" Hawkwood, „regio genere vir, care capătă de la Papă Bagnacavallo și Cotignola.

cu compania Sf. Gheorghe[1], Francisc zis Beccatello, „micul măcelar", pentru cruzime[2], Bernardone di Trino, Piemontes, Angelo Lavello, zis Tartaglia, Bertoldo și Paolo Orsino, Toma di Tiferno, Pergolano, Gaspare Pazzo din Siena, Antonuccio din Aquila, Guido Torello, Niccolò Guerrerio, Polo din Orvieto, Tinetto și Zaccolino Michelotto din Perugia, Nanne Spinelli, Furlano Grande, Florimonte, Mostarda, Foschino Attendolo, Ruffino, Pietro Pelacane — „Jupoaie-Cîne", — Girasio, Pietro Flasco, Napolione Donnino, Accattabriga — „Cătăceartă"[3].

Îi admite așa cum sînt, schimbători și gata de trădare: Polo Orsini ucide pe un alt condottiere înaintea Papei, dă Roma lui Ladislau, apoi revine la vechiul stăpîn[4]. Violenți, cînd, cu mănușa însîngerată pe uliță, provoacă la luptă[5] ori, aruncînd pălăria în aier, chiamă la o luptă de doi[6]. Povestește liniștit oribilele răsbunări ale lor, ca aceia contra lui Michele Attendolo, care, prins la Parma, e udat noaptea cu apă care înghiață, timp de patru luni[7]. Îi presintă însă și cavaleri: restituindu-și reciproc prisonierii[8], poftind la masă pe învinși, ca Henric al Angliei pe alt cîmp de luptă[9].

Totuși scriitorul e un iubitor de pace, ca orice om cuminte din această vreme de anarhie. Shisma, a cării istorie o face, e cea mai mare plagă, și el nu cruță pe Urban al VI-lea cel aspru, cu cardinali lui stricați, cu

---

[1] Alberic, prins, e oprit de a domni; îl liberează Giangaleazzo; c. 639. E ajunge conetabil al Siciliei.

[2] Ob praecipuam animi ferociam.

[3] C. 638-9, 641, 645-6, 649, 659, 670, 682, 687, 707 și urm.

[4] C. 649.

[5] C. 677.

[6] C. 666.

[7] C. 644.

[8] C. 696.

[9] C. 663.

politica lui agresivă față de Neapole[1]. „Seninătatea păcii“ e idealul său[2].

Şi aici voiu înfăţişa icoana timpului prin biografia însăşi a eroului.

Sforza nu e un om de rînd, ci fiul unui părinte cunoscut şi bogat[3], Iacob Attendolo din Cotignola. Are rude bune, cărora, ca lui Michele şi Foschino Attendolo, lui Sanparente Petracino, li va împărţi oraşe[4]. Numele de Sforza i-l va da Alberic, supt care începe a servi[5].

Şi el debutează printr'o ceartă sîngeroasă, în lupta pentru o femeie, între Attendolii lui şi Pasulinii. Ajunge, după ce s'a ascuns doi ani, la acel Alberic, de la care trece la Albert, marchisul de Este, cu cîţiva tovarăşi. După doi ani se întoarce la vechiul şef, aducîndu-i noi tovarăşi (1392). Cînd vine Ludovic de Anjou, înfiat de întăia Ioană, pentru a muri, răpede, de ciumă la Bisello, Alberic joacă un rol mare, ajungînd conetabil, dar ai lui se împart. La 1400 Sforza lupta pentru Perugini contra lui Giangaleazzo (1400). Ciuma-i iea pe fratele mai mare, Bartolo, şi pe teribilul Beccaleto. De la Perugia, luată de Milanesi, trece la aceştia. Scăpat de o rudă, care-l pîrăşte că este ghelf, se duce la Florenţa duşmană: un fiu i se naşte la San Miniato. E amestecat în războaiele veneţiene pentru Padova, şi regele Romanilor, Palatinul Ruprecht, coborît în Italia contra lui Giangaleazzo, îi dă o stemă (1401)[6]. Con-

[1] C. 646 şi urm.
[2] C. 629-30.
[3] Clari et locupletes; c. 631.
[4] C. 661.
[5] C. 631.
[6] C. 638. O fată. Lysia; c. 640. Alta, Antonia. Fiu Ioan, c. 543. Fiu Alexandru. Mai tărziu fii, meniţi a fi clerici, Carol, Gabriel; c. 721-2.

tinuă a servi contra Milanului, până la moartea acelui care se visa rege al Italiei. Se amestecă apoi în războiul de patru ani al Florenței contra Pisei, luată în 1406. Nicolae de Este-l chiamă contra tiranului din Parma, Otto Terzo, care e ucis de Michelle Attendolo: o ligă întreagă se formase contra usurpatorului (1408).

Cînd regele Ladislau atacă Roma, Sforza e în cealaltă tabără, unde aduce 2.400 de călări, 600 de pedeștri. Călare el însuși, pe calul său Cervo, el contribuie la înfrîngerea noului concurent la coroana italiană. Merge apoi cu adversarul lui Ladislau, regele frances al Neapolei, Ludovic de Anjou, la Siena. Papa, care-i datorește 17.000 de galbeni, îi dăruiește satul de naștere, Cotignola, unde reface casele arse (1409).

Dar iată-l lîngă Ladislau, supt zidurile Perugiei, pe care o va apăra[1]. I se dau șase orașe și fiul Francisc, de doisprezece ani abia, presintat regelui, devine un *conticello* la Tricarico. Tatăl atacă marca Anconei contra Papei, în anul cînd Ladislau ocupă Roma. Cu acesta, împăcat cu Florența, el merge în Umbria și revine apoi, prin Roma, acasă.

După moartea, în 1414, a regelui, va servi, revenind la Roma și amestecîndu-se în cearta dintre Savelli și Colonna, de o parte, și Orsini, de alta, pe noua regină Ioana. La Neapole, e arestat, cu fiul, prin intrigile atotputernicului favorit Pandolfello, dar nu-l lasă nici vasalii, nici, mai ales, rudele, Lorenzo, Michele, Foschino, Sanparente; e liberat cu zălog. Cum supune Capua răsculată, e răsplătit cu titlul de conetabil. Și Jacques de la Marche îl închide la Castel dell'Uovo, casa-i e prădată, orașele i se ieau, ai lui chiar trec la Braccio, care-i ocupă castelele[2]. Trebuie să aștepte

[1] C. 655. Florentinii îi asigurară o pensie pe viață; c. 642-3. Și sora Margherita poartă arme; c. 668.

[2] C. 669, 679.

răscoala contra lui Iacob pentru a redeveni conetabilul cu zestre de orașe. Lăsînd pe Lorenzo pentru paza regatului, măritîndu-și fata Lysia cu contele de San-Severino, pe Antonia, altă fată, cu fiul contelui de Carrara, el însuși merge cu Francisc, care va lua pe Polissena Rufo, cu douăzeci de orașe și 20.000 de galbeni zestre [1], la Roma, contra lui Braccio și a lui Piccinino. Ocupă cetatea și o dă Papei Martin al V-lea.

La întorsul acasă, noul favorit, Caracciolo, unit cu Francesco Orsini, îi întind curse și isprăvesc prin a-l atăca. Regina-i împacă, admițînd, el, conetabilul, pe Caracciolo ca seneșal; un legat pontifical îl face gonfalonier al Bisericii în Ianuar 1419.

Iarăși va porni spre Roma contra lui Braccio, dar intrigi noi îl rechiamă acasă, unde Iacob, soțul reginei, e silit a fugi la Tarent pe un vas genoves, apoi, prin Cefalonia, în Franța, unde moare în haină de călugăr. Se dau apoi lupte la Viterbo cu același Braccio, pănă ce Papa, în interesul liniștii, aduce o împăcare.

Cînd Alfons de Aragon, adoptat, cu voia Papei, de regină, asedia Bonifacio, Sforza rupe legătura așa de strînsă, de atîția ani, cu Ioana, pentru a servi pe al treilea pretendent frances cu numele de Ludovic de Anjou. Pentru acesta iea Aversa, cînd sosește flota lui. Regina dă zălog Castel Nuovo, Castello dell'Uovo și tot malul; flota genovesă a lui Alfons pleacă. Sforza e adus în Neapole de populație, numai pentru a fi gonit imediat.

După trecerea iernii, Ludovic, care vine la Roma, face pe Francisc Sforza vice-rege [2]. În fața bătrînului răsare însă Braccio, chemat de Alfons. O trevă se încheie numai în 1422. O împăcare generală, visite reci-

[1] C. 688-9. I se destinase Giovanella Standarda; c. 684-5. Polissene moare otrăvită; c. 702.

[2] Titulo vice-regis praefectum; c. 708.

proce, trădări dedesupt. Dar, cînd Alfons arestează pe Caracciolo și asediază pe regină la Capua, Sforza aleargă în ajutorul „cumetrei" lui. Iea Aversa și prinde o sută douăzeci de nobili catalani. Dar flota lui Alfons îl silește a pleca din Neapole, adăpostind și pe Ioana cu 5.000 de oameni în Aversa, care arde. Aici, Caracciolo fiind răscumpărat, e înfiat Ludovic. Pe cînd lupta între cei doi „fii" ai miserabilei regine urmează, strămutată și până la Marsilia, Sforza e chemat și de Filippo-Maria, care dăduse drumul marelui condottiere nou, pe care-l întrebuința cu folos încă din 1420, Francesco Carmagnola. Dar un accident îi taie cariera la 1424, fiul Francisc rămînînd să ducă în aceste părți napoletane lupta cu Braccio până la moartea acestuia. Aici, ca în expunerea unui duel antic de un poet epic, se încheie biografia eroică.

Bonfinio.

Veacul al XV-lea a cunoscut și Italieni dintre ai Renașterii cari și-au căutat la alte Curți decît cele italiene subiectele, concepute însă totdeauna ca una sau mai multe biografii de eroi, de puternice individualități presentate în lumea, în societatea lor, ca niște statui antice.

Printre acești desțerați e și acel Bonfinio Napoletanul, care a devenit istoricul lui Matiaș Corvinul și, prin el, al întregii Ungarii până în zilele regelui cu fruntea încununată de lauri ca a Cesarilor.

Autorul, original din Ascoli, a scris un tratat *De virginitate et pudicitate coniugali,* altul despre Arhitectură și a primit, la asediul de la Neustadt, pentru Matiaș Corvinul, care-i cere o Istorie a Hunilor[1] și pe Herodian, și sarcina de a traduce pe Filostrat[2]. E deci un om foarte învățat, care poate cita pe Homer, pe Platon, pe Iamblis, *divus Iamblicus,* pe Dio Cassius — *Dion Pruseus, qui Getica scripsit* —, pe Tit Liviu, „părțile istorice romane", Viețile Cesarilor, pe Iordanes, pe Procopiu, pe Priscus, pe Liutprand (lîngă care

[1] Prefața.

[2] C. 24, 463-4.

Metrodorus Scepsius), pe călugărul Roger, despre năvălirea Tatarilor, Analele Veneţiei, pe atîţia „scriitori stupizi şi somniferi de cronici“[1]. Laudă, şi el, pe Biondo, cel cu stilul latin ales, *scriptor de romana lingua optime meritus*[2]. Dar nu ignorează tratatul revoluţionarului religios Wyclef, *De rerum universalibus*[3]. Se complace în etimologii, care duc la originile romane: Crişul de la Chrysus, Pannonia de la zeul Pan, Moldova de la „Mollis Davia“, Caşovia de la Cassius, Pojonul de la Pisoni, Vács de la Vacia lîngă Butrintò, Pesta de la Paestum, Severin de la Sever, Zagabria de la Gaza, Alba de la Albanii Italiei[4], Sopron de la Semproniu; Clujul singur, „scholasticum oppidum“, are origini scitice[5]. „Valahii“ au o legătură cu familia Valeria şi Hunyádeştii sînt adevăraţi Corvini, cum îi spunea regele că a aflat de la părinţii săi[6]. Şi de aceia cunoscutul pasagiu privitor la Romîni: „De şi felurite năvăliri ale barbarilor invadaseră Dacia, provincie a poporului roman, şi regiunea Geţilor, împreună cu Panoniile, n'au putut peri totuşi coloniile şi legiunile romane, care crescuseră de curînd. Strivite între barbari, ele par a fi păstrat limba romană şi aşa se luptă ca să n'o părăsească, în ruptul capului, încît parcă nu s'ar fi luptat atîta pentru viaţă, cît pentru limbă. Căci cine să nu se mire foarte că, după continuile revărsări ale Sarmaţilor şi Goţilor, apoi ale Hunilor, Vandalilor şi Gepizilor, după raidurile Germanilor şi Longobarzilor (dacă a socotit bine) că s'au păstrat încă la Daci şi

---

[1] Inepti et somniculosi Annaliumscriptores; p. 17.
[2] Pp. 157, 196.
[3] P. 276.
[4] Dar Alba-Iulia de la Gyula; p. 96.
[5] P. 4-5, 13, 15, 17-9. Cf. p. 160, 250.
[6] Se veluti saepius a parentibus acceperat quum adolevisset; p. 371 şi urm.

Geți, cari se zic astăzi Valahi, pentru excelentul lor meșteșug de a săgeta, rămășițele limbii romane[1]".

Același spirit de iubire pentru tot ce este antic se desface din caracterisarea, în treacăt, a lui Cola di Rienzo: „Nicolae, sever și clement, tribun al libertății, al păcii și al justiției și ilustru liberator al Sacrei Republici Romane[2]". La Unguri va căuta tot ce-i apropie de Italia lui, ca prezența la botezul Sfîntului Ștefan a unui Teodat de la San-Severino[3], iar, mult mai tărziu, isprăvile lui Pippo dei Scolari, Spano, șpanul de Timișoara, domnul de Ozora, în luptă și cu Venețienii și cu Turcii[4].

E un cunoscător de locuri străine, până la Viena, descrisă cu luxul și bețiile ei, cu negoțul cel vioiu care i se poartă pe străzi[5]. Îl interesează produsele țerilor, ca mercuriul din Carpați, care face din aramă fier în Maramureș[6].

---

[1] Quamquam variae barbarorum eruptiones Daciam, populi romani provinciam, et Getarum regionem, una cum Pannoniis inundassent, colonias tamen legionesque romanas, quae recenter excreverant, non potuisse interire. Inter barbaros obrutae, romanam tandem linguam redolere videntur et ne omnino eam deserant, ita reluctantur ut non tantum pro vitae quantum pro linguae incolumitate certasse videantur. Quis enim assiduas Sarmatarum inundationes et Gothorum, item Unnorum, Vandalorum et Gepidarum eruptiones, Germanorum excursus et Langobardorum (si bene supputavit) non vehementer admiretur servata adhuc inter Dacos et Getas romanae linguae vestigia, quos nunc Valachos ab optima sagittandi disciplina dicimus? (p. 374). V. și originea Sașilor, p. 447. Cf. Multas illic colonias deduxit, in hodiernum usque diem romanam linguam referentes, p. 5. Pentru literele bulgărești, p. 15.

[2] Nicolaus, severus et clemens, libertatis, pacis iustitiaeque tribunus ac Sacrae Romanae Reipublicae liberator illustris; p. 239.

[3] P. 115.

[4] Pp. 289, 292.

[5] Pp. 431-2.

[6] V. și p. 4.

El pleacă de la concepția, comună cu mai toți oamenii generației sale, că divinul stăpînește lumea, dar că-i trebuie omul cu însușiri divine, eroul, pentru a se manifesta. „Pretutindeni stăpînește unitatea divină prin care există toate lucrurile și acestea printr'un cerc perpetuu și reciproc se întorc minunat la însuși Dumnezeu, de la care și în care sînt, căci altfel toate în nimic s'ar preface", pe cînd, așa, „toate pornesc de la unitatea divină și, plecînd de acolo, păstrează o oarecare unitate cu care au fost întipărite, icoană a unității dumnezeiești[1]". Ordinea care resultă din această armonie e deci întăia calitate. Ca îngerii cari stăpînesc cerul, așa sînt prinții pe pămînt, cari întrec pe oameni cît oamenii înșiși întrec animalele.

Deci eroul principal va fi regele — Matiaș, de și a doua decadă a acestui imitator al lui Tit-Liviu e dedicată urmașului acestuia, lui Vladislav. Stăpînul său, care l-a chemat, impunător prin firea lui „ascunsă", „abstrusă", „gravă"[2], scotocitoare, e totuși un om bun, blînd, iertător și pentru trădare, pașnic cînd nu-l atiță *competitorum invidia*. Un adevărat Numa Pompiliu; numai Turcilor li-a declarat el războiul. E „un vorbitor lent, scurt, grav, cu greutate, cunoscînd toate limbile afară de grecește și turcește"[3]. Mai ales după căsătoria cu Beatricea de Neapoie el se asimilează cu

---

[1] Ubique divina unitas viget, per quam res quaeque consistunt ac perpetuo quodam mutuoquo circulo ad Deum ipsum, a quo et in quo sunt, mirabiliter rediguntur, alioquin in nihilum cuncta proruerent. Ab unitate divina omnia prodeunt prodeuntiaque unitatem quandam ipsis impressam retinent, divinae unitatis imaginem.

[2] Reconditus et occultus animus, mens omnibus abstrusa, cum mira gravitate coniuncta.

[3] Eius oratio tarda, gravis et concisa, multum ponderis habens..., nihil insulsum ab eo unquam auditum... Praeter turcicum et graecum omnia Europae glossemata calluit; p. 476.

prinții italieni. Nu mai sînt la Curte vechile moravuri tradiționale [1]: masa cu nobilii și calicii la ușă, pomenile mîncările puține pe fețe de masă murdare, familiaritățile, ca frecarea degetelor lui Nicolae Ujlaki, făcut vice-rege al Bosniei, bețiile, glumele. Acuma se aduc, din Franța, din Germania, cîntăreți, „histrioni", grădinari. Palate se ridică, și la Alba Regală, poduri ca acel din Semendria [2]. Toate și în ciuda Ungurilor lui [3].

În urma lui vin înaintașii, zugrăviți cu atenție, mai ales cei cari, după Arpadieni, sînt din Occident. Destul Ludovic-cel-Mare Angevinul [4], a cărui moarte e prevestită printr'o cometă, dar și, pretendentul Carol della Pace, un Napoletan, prin aceasta interesant pentru omul din Ascoli. Dramatic se înfățișează uciderea lui, cu discursul la mormînt, cu steagul lui, ale cărui bucăți au efecte miraculoase, cu excomunicarea ce apasă asupra corpului însîngerat [5]. Același ton se păstrează pentru tulburările următoare: uciderea văduvei lui Ludovic, Elisabeta, prinderea fiicii lui, Maria — și aici se plînge soarta care atinge pe cei mari [6],— chiar și scena întîlnirii lui Sigismund, soțul Mariei, cu Vodă-Ștefan

---

[1] Vivendi mores Matthias Beatricis adventu sane mutavit; pp. 458-9.

[2] Pp. 460-1. Pentru grădina zoologică și leii din Buda, p. 473.

[3] Pp. 458-9. La Buda, podul ca „al lui Traian", p. 293.

[4] Genealogie; lupta cu Basarab, apărat la Curte de „Danchus Zolii ac Lypthae comes"; prisonierii bătuți cu cuie în cap, între alții preoții capelei regale, Cumanii cari pier ori sînt prinși; morții neîngropați; piere și ruda lui, Lucius Ascularius; lauda regelui și tributul lui Alexandru de o mie de galbeni, lupta lui Andrei contele contra Tatarilor cari atacă pe Secui, prinderea și tăierea lui Atlam, steagurile duse la Vișegrad, unde trei zile se fac rugăciuni: Tatarii fug spre Pont, iar Secuii trec în Muntenia. Expediția în Italia cu Germani la Verona și Zara; pp. 232, 223-4, 236, 243, 245.

[5] P. 261.

[6] P. 264.

cel vechiu al Moldovei [1]. Incidente tragice sînt amestecate şi în domnia acestui Sigismund: glasul care se ridică peste doi, trei ani, cerînd confesiunea, din oasele lui Losoncz, Voevodul Ardealului mort în lupta cu Turcii, răscoala ţeranilor [2]: E presintat răpede Austriacul Albert, căruia i se dă caracterisarea fisică: mic şi negru [3].

Va lua un mare loc imaginea lui Ioan de Hunyadi, tatăl regelui. A cunoscut pe fiul acelui la care Ioan şi-a început cariera. Comandă la Hall.

„N'a fost om mai de frunte pe vremea noastră în viaţa civilă şi în oaste... Din tată Valah, rudă cu Domnii munteni, din mamă greacă, s'a ridicat prin sîrguinţă şi virtute peste socotinţa tuturora." Valahii tatălui sînt coloni romani, cum îi arată limba, iar Corvinii, din „vicus Corvinus", aparţin marii familii romane. Mama e „de sînge vechiu şi imperial", după unii din Teodosiu [4]. I se arată serviciile lui Ioan supt Csáky şi Francisc episcopul de Ceanad, care-l tratează ca pe un fiu şi căruia-i rămîne obligat, apoi la Zagreb, în urmă averea căpătată de la nu ştiu ce călugări balcanici, petrecerea în Italia după Sigismund, deprinderea lui la Curte, în danţuri cu *nobilissimae matronae*. Nu uită nici povestea cu inelul regelui-Împărat Sigismund, lăsat în poala

---

[1] P. 268. Stabilind axioma că prinţii cei buni n'au noroc, el vorbeşte şi de Petru al Portugaliei, care, ceva mai tărziu, a ajuns şi în Carpaţii noştri (pp. 281-2).

[2] Pp. 286, 288.

[3] P. 298.

[4] Quo praestantorem domi militiaeque virum illa tempora non viderunt... Hic enim valacho patre, matre vero groeca natus, industria et virtute supra omnium opinionem suum genus illustravit... E romanis superfuisse colonis, velut linguae similitudo testatur, sane creduntur... In corvino vico, in corvinam familiam genus retulit. Mater vero, e Graecis edita, e veteri et imperatorio sanguine promanasse credita est. Nonnulli in Theodosii huic genus refeer andent; p. 304.

țărăncuței romînce pe care ar fi iubit-o. Înseamnă el, care ține la rege, dar nu la tot poporul lui, ura nobilimii maghiare, cu Cilly în frunte, contra acestui „*regulus* valah", de nesuferit[1]. Ladislau Hunyadi, mort supt toporul călăului, a simțit-o[2].

Între contemporanii lui Hunyadi — și regele Ioan de Cipru; se pomenește și Ioana d'Arc[3] — nu se uită Vlad Dracul, Domnul Țerii-Românești. „De și cu puține trupe, dar cu sufletul lui mare și cu înțelepciunea, precum și prin aleasa vitejie a ostașilor săi, a suportat mult timp războiul turcesc, pe care abia-l puteau sprijini toți creștinii, și aceasta fără vre-un ajutor din afară, și așa prăpădenie a făcut prin necontenitele lupte oamenilor din țara sa, de abia rămăseseră cari să caute de ogoare"[4]. Cînd Hunyadi a pornit asupra Sultanului cu așa de puțini ostași, de avea Sultanul mai mulți cînd mergea la vînat, Dracul a fost învinuit că a trădat causa creștinilor, dar „lucrurile înseși au dovedit că Dracul n'a zis nimic care să fie străin de adevăr și de sfatul cel bun[5]". El a dat în expediție 4.000 de oameni cu fiul său și doi călăuzi tineri, dar și doi cai iuți de fugă. E adevărat că la întors Hunyadi a fost reținut „fără multă cinste", dar la plecare i s'au făcut daruri. În schimb, regentul Ungariei îl ucide și orbește pe fiul cel mai mic al lui[6].

---

[1] Valachum regulum non esse ferendum.

[2] Pp. 359, 361.

[3] Pp. 362, 420.

[4] Modicis copiis, magnitudine animi et sapientia, necnon excelenti suorum militum virtute, Turcarum bellum, vix christianis omnibus tollerabile, praeter omnium opinionem, sine ullis externae gentis auxiliis, diu toleravit, tantamque assiduo bello provincialibus iacturam fecit, ut vix superessent qui agros colerent.

[5] Res ipsa testabatur nil Draculam dixisse a veritate et salutari consilio alienum; p. 331.

[6] Pp. 331, 334-6.

În schimb, Țepeș, a cărui soție e ruda lui Matiaș, e descris ca un cumplit tiran, care bate cuie în capete, ucide pe calici, jupoaie picioarele și le presară cu sare sau le dă caprelor să le lingă, care ucide pe negustorul florentin, etc. Bonfinio adauge că, după enigmatica lui ucidere în 1476, i s'a trimes Sultanului teribilul cap amenințător [1].

Ștefan-cel-Mare e scăzut cît trebuie pentru a nu umili pe Matiaș, odată dușmanul eroului moldovean. Totuși el e calificat de „harnic și aprig la războiu", „iar în noaptea aceia (de la Baia), (Ungurii) s'au luptat mai mult pentru viață decît pentru demnitate [2]". E discret, dar de ajuns.

Între curtenii lui Matiaș, acel care se învrednicește de mai multe laude e episcopul de Oradea, Ioan, un umanist [3]. Un loc de cinste se face lui Bartolomeiu Drágffy, coborîtorul Voevozilor maramurășeni, împăciuitorul lui Ștefan al Moldovei cu Ioan Albert al Poloniei. E înfățișat ca om de partid în lupta cu Ladislas de Losoncz, ca aprig urmăritor al hoților, pe cari-i spînzură, îi trage în țeapă, îi arde [4]. Tot așa „chinezu-

---

[1] Pp. 384-5. Se pomenește și de executarea, din ordinul lui Matiaș, a unui „Michael Transalpinus, nobili Vaivodarum genere natus"; p. 397.

[2] Ea nocte pro vita potius quam dignitate pugnatum; p. 397. V. și p. 396. E vorba și de episcopul catolic de la Baia, p. 396. Pe scurt lupta din 1475, p. 421. La prada turcească din 1476 se socot 40.000 de robi; p. 425. Pentru Cinipul Pinii și participarea Rominilor, p. 445. Turcii lui Baiezid în Moldova, 1492; p. 513. More de la Severin aduce două cară de Turci morți; p. 511. Pentru vînzare de orz la Turci, p. 476. Pentru Bartolomeiu Drágffy, pp. 526-530. — El știe și de numele *Munteniei*: Istro propior Montanina nunc dicitur; p. 4. Montana Valachia; p. 19. E curios cum și Ștefan Báthory apare ca „Dacorum transalpinorum dux"; p. 4. Strigătul *hay, hay*, p. 473.

[3] Pp. 464, 469.

[4] Pp. 523-4.

lui", cneazului romîn din Banat, Pavel, care luptă contra Turcilor pănă la moarte, cînd îi urmează în această sarcină un Iosif, crescut de dînsul[1].

Un alt Drágffy, Toma, merge la Papa Sixt. Era un profesor de drept, mulți ani de zile, în Ungaria. Bonfinio, care l-a cunoscut, îl arată ca „un om de un foarte mare și subtil spirit și născut pentru situațiile cele mai mari, iar, în afară de aceasta, foarte elocvent în ungurește". A îndeplinit foarte bine, adaugă el, misiunea cu care fusese însărcinat[2]. Un nume de adaus la acelea, multe, pe care le-am dat faptelor de glorie și înțelepciune ale vechii Ungarii.

---

[1] P. 524.

[2] Cuncta mandata cum summa laude ac munificentia peragentem, item maximi calidissimique ingenii virum et ad maxima quaeque negotia natum, praeterea scythica lingua nimis eloquentem. Multos in Ungaria annos ius dixerat.

X.

Jurnalul lui Barrillon.

Franța are o literatură a Renașterii în secolul al XIV-lea supt sceptrul pacific al lui Carol al V-lea, iubitorul de cărți cu miniaturi și de clădiri artistice. Pentru al XV-lea ea n'o are în limba latină a noului stil. E ca o întoarcere de ev mediu, cu viața singuratecă a lui Carol al VII-lea și Ludovic al XI-lea, cu visurile de Ierusalim și de cruciate ale lui Carol al VIII-lea și Ludovic al XII-lea, cu debuturile strălucitoare ale tînărului senior italian Francisc I-iu, fiul Luisei de Savoia. Evul mediu aduce însă cu el vechea-i franceză naivă. Atîta numai că acuma la basa povestirilor în aceiași formă simplă și grațioasă stau două lucruri care pot fi privite ca nouă: documentul de Stat și argumentația juridică.

Un foarte modest exemplu de acest fel *cancelaresc*, birocratic de a scrie istoria îl presintă Jean Barrillon, secretarul cancelariului Duprat, în primii ani ai Domniei lui Francisc[1].

Autorul e un Auvergnat din Issoire, ca și Duprat, pe care-l servește, ca și diplomatul, cunoscut prin misiunea

---

[1] *Journal de Jean Barrillon, secrétaire du chancelier Duprat, 1515-1521*, publié... par Pierre de Vaissière, 2 vol., 1897, în colecția „Societății pentru istoria Franciei".

la Soliman-cel-Măreț, La Forest, fost notar și secretar al regelui[1]. Căsătorit cu o Duprat, el trăiește până pe la 1550.

A vorbi numai de el ar fi puțin lucru; interesante pot fi părerile *birourilor*, ale întregii clase căreia-i aparține.

Evul mediu stăpînește și pe acești oameni în mai mult decît un domeniu. Regatul Franciei, zice cancelariul, vorbind către orașe, e „un corp mistic al cărui cap este regele", așa încît „binele regatului e și binele său"[2]. Regalitatea e întovărășită de vechile pompe[3]. Întrarea în Paris a lui Francisc e „foarte triumfătoare, atîta și mai mult ca oricare altele ale înaintașilor"[4]. *Triumfale* sînt toate evenimentele mai însemnate: o călătorie a ducesei de Savoia, botezul delfinului Francisc, care nu va trăi[5]. La Bologna, regele trece, în 1515, supt „arcuri de triumf după obiceiul Italiei, cu multe sentențe pentru lauda acelui senior"[6]. Vechile *tournois* nu sînt părăsite: unul se face a treia zi după întrarea lui Francisc în Paris[7]. În 1520, la Cognac sînt „mai multe triumfuri și lupte, făcute de nobili îmbrăcați în costum de cavaleri rătăcitori de pe vremea regelui

---

[1] I, VI, note 1, VIII.

[2] Un corps misticque dont le roy est le chef... Le bien du royaume est le sien; p. 283.

[3] V. *Cérémonial françois... recueilly par Théodore Godefroy, conseiller du roy en ses conseils et mis en lumière par Denys Godefroy, avocat au Parlement et historiographe du roy*, Paris 1649.

[4] Entrée à Paris, qui fut fort triumphante, autant ou plus que nulles autres de ses prédécesseurs; I, p. 32.

[5] I, p. 66; II, p. 78.

[6] Arcs triumphans à la mode d'Italye, avec force de dicts à la louange d'icelluy seigneur; I, p. 166.

[7] I, p. 23.

Arthur și a Mesei Rotunde[1]". La vestita adunare, zisă *du Drap d'or,* cu invidiosul rege engles, un „tournoi" ține zece, douăsprezece zile[2]. Regele se luptă ca un copil la tradiționalul joc pentru a se alege „le roy de la febve" și e așa de greu rănit, în 1521, de un cărbune aprins, de era să moară[3].

Și în alte privinți întîlnim nota medievală. Ca și Henric cel vechiu al Angliei, Francisc atribuie victoriile lui Dumnezeu și îngenunche înaintea lui. Astfel după biruința de la Marignan, de fapt Mellegnano, „el se puse în genunchi și se închină adevăratei cruci, mulțămind lui Dumnezeu pentru frumoasa victorie ce binevoise a-i da". Și tot așa a spus predica: „Dumnezeu singur dase victoria, și nu puterea armatei, și să nu tragă mîndrie nimeni"[4]. În timpul bătăliei, regele a urmărit pe niște „aventurieri francesi" cari prădau și, cum ei fugiau, cade de pe cal. Atunci „unul din aventurieri, văzînd pe Domnul său căzut, se apropie de dînsul și-l ajută să se suie înapoi, iar după aceia fugi împreună cu ceilalți". Francisc a regretat că nu l-au putut găsi pentru răsplată[5].

---

[1] Plusieurs triumphes..., combats..., faictz par des gentilzhommes habillez in la forme des chevaliers errans du temps du roy Arthur et de la Table Ronde I, pp. 162-3.

[2] Signes d'amour et de privaulté l'un à l'aultre, s'entrepellans frères; II, pp. 171-2. Și această „frăție" ca și cea, viitoare, cu Carol Quintul, e sentimentalitate medievală. Francesii sînt socotiți, de Galeazzo Visconti, ca „superbes, luxurieulx et avaricieulx".

[3] II, p. 179. Cf. *Voyage et conqueste du duché de Milan en 1515, par François I-er, rédigé en vers et en prose par Pasquier le Moyne, dict le Moyne sans froc, portier ordinaire du Roy,* Paris 1520.

[4] Il se mist à genoulx et adora la vraye Croix, remercyant Dieu de la belle victoire qu'il luy avoit plu luy donner; I, p. 125. Confesser que Dieu seul avoit donné la victoire et non la force de l'armée et qu'on ne s'enorgueillisse poinct; I, pp. 127-8.

[5] Lors l'un de ses advanturiers, voyant son prince à terre, vint à luy et ayda à le remonster, et après s'enfuyt avecques les aultres; I, p. 109.

Autorul Jurnalului crede că regele a lecuit de scrofule pe un „episcop din Polonia“[1]. El presintă pe mareşalul Trivulzio, desaprobat de rege pentru că se făcuse „bourgeois de Suisse“ în vederea aşezării nepotului la Vigevano, care, „fiind om de inimă“, moare de durere[2]. Se înfierează acei gentilomi „de puţină inimă“ cari, la Marignano, văzînd că Sviţerii cearcă a doua zi un nou atac, se prefăcură răniţi unii, ceilalţi şi fără aceasta fugiră de frică[3].

Aşezămintele cele vechi sînt toate în fiinţă. Ca şi pe timpul Războiului de o sută de ani, se adună, la 1519, oraşele, aducînd plîngerile lor: „un mare caiet plin cu tînguiri şi plîngeri ale pagubelor ce ziceau că li s'au făcut în oraşele lor“; dar, e drept, unii n'au răspuns la chemare, „preferînd cîştigul lor particular binelui general al lucrului public“. Sînt trimeşi acasă pentru a se mai gîndi, rămîind să se întrebe încă şi alţii. Deci s'au dus „destul de mulţămiţi“ şi „pe urmă n'a mai fost vorbă[4]“. Ca şi atunci Universitatea joacă un rol; ea protestă contra concordatului, apelează la viitorul Conciliu, în Parlament. „Au fost unii predicatori cari spuseră în cuvîntările lor vorbe rău-sunătoare cu privire la regele şi la dumnealui cancelariul“[5]. S'au

[1] I, p. 174.

[2] Dont luy, qui estoit homme de coeur, peu après décedda en la cité de Chartres; I p. 111.

[3] Plusieurs gentilzhommes, ayant pauvre courage, quant virent que les Suisses au matin recommanceoient la bataille, de paour et crainte fuirent vers Marignan, les aucuns faignans estre blessez, les aultres non; I, pp. 122-3.

[4] Ung grand cayeu plein de doléance et plainctes des griefz qu'ilz disoient leur estre faicts en leurs villes... Préférant leur proffict particulier au bien universel de la chose publicque... Depuis n'en fut parlé; I, op. 303-4.

[5] Y eut aucuns. prescheurs qui disrent à leurs sermons des parolles mal sonnantes du roy et de Monsieur le chancellier; I, pp. 81-2.

ținut conventicule cu advocați. Afișele apelului s'au lipit la răspîntii. Dar ele sînt smulse, tipografii opriți de a le mai lucra. Adunările Facultăților chiar, pentru orice chestie politică, sînt oprite. Concordatul e publicat. Patru parlamentari, cari fugiseră, sînt prinși, cercetați și apoi liberați pe cauție. Și cancelariul vorbi Universității, astfel, amintind măsurile luate contra ei supt Carol al VI-lea și restrîngerea de privilegii din 1498: „Starea și chemarea voastră este să trăiți în liniște", după „bunele și lăudabilele obiceiuri ale celor vechi", fără „procese nici certe". De aceia „va trebui să nu vă îngrijiți, nici amestecați de loc în afacerile publice, ci numai în ale voastre private și care privesc studiile voastre". Să nu fie școlarii „bigneuz et discolles", ca unii cari, „din causa tinereței, ușurătății și neputinții de înțelegere, nu pot privi și deosebi binele din rău și cer numai lucruri nouă"[1].

Ideia cruciatei e încă foarte vie. Se urmăresc știrile din Răsăritul musulman, reproducîndu-se scrisoarea Sultanului biruitor în Siria[2]. Se pomenește de ajutorul pe care, după pierderea Belgradului către Turci, l-a cerut regele Ungariei[3]. Se impută, în același an, de Francesii lui Carol Quintul de ce-i atacă pe dînșii, și nu pe Mauri și pe Turci[4]. Cardinalul de S. Maria in Porticu vine în Franța pentru a îndemna la războiul sfînt, pe

---

[1] Vostre estat et voccation est de vivre en repoz... Bonnes et louables coustumes de voz anciens... Sera besoing que ne preniez coucy et ne vous entre mectiez aulcunement des affaires publicques, ains seullement de voz affaires privez et qui concernent vostre estude... Pour leur jeunesse, legiéreté et incapacité d'entendement ne considèrent et discernent le bien du mal, et ne demandent que nouvelletez.

[2] I, pp. 258, 273-4. Cf. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, I, pp. 12-3, 16-8.

[3] II, p. 265.

[4] II, p. 237.

cînd alții, stăruind pentru o trevă de cinci ani, merg la regii Spaniei și Angliei [1]. Svițerii, se spune după Marignano, „au cerut pace și sînt gata a face un mare serviciu creștinătății contra Turcilor [2]". Cînd se pune canditatura lui Francisc la Imperiu, se spune Papei că el vrea pacea cu Turcii — și cancelariul, scriind episcopului de Brandenburg, arată că de aceia, date fiind progresele în Egipt ale Sultanului, e indispensabilă alegerea lui [3]. Aiurea, în această corespondență pentru alegerea imperială: „Dacă Împărații cari au stătut de optzeci de ani încoace ar fi fost cum trebuia, Grecia n'ar fi căzut în mînile Turcilor, prinții creștini n'ar fi în captivitate și multe suflete sărace pe cale de osîndă" [4].

Cu tot acest avînt către expedițiile răscumpărătoare contra păgînilor, cu toată rivalitatea sîngeroasă dintre Casa de Francia și cea de Burgundia, așezată acum și în Spania, și în Italia și în Imperiu, dorința de pace, în numele săracilor, pe care am constatat-o la unii cronicari, de amîndouă partidele, din secolul al XV-lea, se păstrează, puternică. „Acei cari îndeamnă să se înceapă un războiu", spune Barrillon, „dacă nu este o causă dreaptă și cuminte de a o face, sînt foarte răi oameni, căci atîtea rele pleacă de acolo de nu-ți vine să crezi [5]". El critică intrigile mamei lui Francisc pe lîngă

---

[1] II, p. 86.

[2] Sy après demandereont avoir paix avec vous et seront pour faire un gros service à la chrestienté contre les Turcs; I, p. 135.

[3] II, p. 127. Cf. *ibid.*, p. 122.

[4] Si les empereurs qui ont esté depuis 80 ans en çà eussent esté telz que doivent estre, la Grèce ne fust tombée entre les mains des Turcs, les princes chrestiens en captivité et plusieurs pouvres âmes en voye de dampnation; p. XXXIII. Mai tărziu se ridică, în Francia, plîngerea că Sultanul a dat trimesului Spaniei „VI-m séraphes d'or valant XXX sous la pièce et une robe magnifique de drap d'or"; p. XXXIV.

[5] Ceulx qui sont instigateurs de commencer une guerre, s'il n'y

Electorul Palatin pentru alegerea la Imperiu. În aceasta stă „începutul a mari războaie și sfășieri pe care le-am avut de-atunci". Chiar și expediția din Italia pentru moștenirea în Milan a Valentinei Visconti e pentru dînsul subiect de critică, oricît ar fi ea de discretă. „Călătoria aceasta în Italia o avea regele grozav la inimă... Cu toate că mulți i-au dat sfatul să nu meargă în persoană, totuși el a rămas hotărît în părerea sa[1]", și, astfel, „cu moaștele de la S. Denis", ca un adevărat urmaș al Sfîntului Ludovic, a plecat acolo.

Totuși pe acești semi-medievali, ca și, de altfel, predecesori atît de depărtați ca biografa lui Carol al V-lea, lecturile-i arată și oameni ai vremii noi. Cancelariul, desfășurînd, în memoriul despre Concordat, o vastă erudiție bisericească, se îndreaptă și la cartea din secolul al XIV-lea *De republica* a lui Francisc patriciul din Siena[2]. O deosebită tragere de inimă o arată el— și aceasta e un fenomen nou — pentru istorie: nu pentru înșirarea anecdotică a faptelor, nu pentru scopuri morale, ca pînă atunci, ci în toată înlănțuirea lor pentru a servi unui proces politic, înăuntru și în afară. În memoriul citat al cancelariului către episcopul de Brandenburg se presintă toată istoria Imperiului, cu o bună explicare a politicei lui Carol-cel-Mare[3]. Cînd Universitatea vrea să laude pe Francisc, înfățișîndu-i legitimitatea, frumusețea, „de ești una din cele mai fru-

---

a cause juste et raisonnable de ce faire, sont bien meschans, car tant de maux en procedent que c'est chose incredible; II, p. 178.

[1] Commencement des grandes guerres et divisions que on a depuis eues, et fut l'origine et racine d'icelles... Son voiage d'Y-talie, qu'il avoit merveilleusement à coeur... Combien que plusieurs le dissuadassent d'y aller en personne, toutefols demoura ferme en son oppinion; I, pp. 61, 62, 65.

[2] I, p. 63.

[3] II, p. 130 și urm.

moase persoane și mai bine făcute, nu numai la Curte, ci în tot regatul Franciei“ [1], folosul pentru liniștea țerii, „floarea“ celor douăzeci de ani, nu se aduc înainte, în ceia ce numește rectorul un „maigre et inculte lanyage“, casuri din antichitate, ci trece înaintea noastră istoria întreagă a Franciei. Iată-i deci, toți, mai ales cei cari, fiind primii cu numele lor, au fost norocoși, cum trebuie să fie și Francisc: Faramond, „care a făcut legea salică“, Meroveu, gonitorul Hunilor, Clovis, Dagobert, care face S. Denis, Carol Martel, Pepin, Carol-cel-Mare, cel ce iea Împărăția de la Greci, cari o avuseră până atunci — și, ciudată admitere a legendei trecute prin cîntecele populare ale vechiului ev-mediu, „a mers peste Mare să cerceteze Sfîntul Mormînt și a adus multe sfinte moaște“ [2]. Apoi Ludovic Piosul, Robert, care cîntă imnurile în biserică, Filip, supt care se iea Ierusalimul de Godefroy de Bouillon, „cu ajutorul zisului rege Filip“, Ioan-cel-Bun. Și, în fața celui care a început, fericită prezicere!, la 1-iu Ianuar, prima lună din an, într'o Luni, în Paris, primul oraș al regatului, trecînd primul „podiul de la Notre Dame“, „de care lucru fiica Voastră, Universitatea din Paris, cu dreptate s'a uimit [3]“, și era vrednic astfel să apere Guyenna și să înfrunte Anglia, se înșiră regii fără noroc cari au început cu tulburări și între ele au și trăit: Eduard al II-lea din Anglia — Eduard din „Windsor“ —, Henric al IV-lea

---

[1] Grand beaulté corooreile, auquel nature n'a laissé aulcung deffault, tellement qu'estes ung des plus beaulx personnages et des mieulx formez qui soyent non seullement en vostre Court, mais en tout le royaume de France, qui sont toutes grâces de Dieu; I, p. 43.

[2] L'empire, qui estoit aux Grecs, fut translaté à luy et fut faict empereur et alla oultre-mer visiter le Sainct Sépulchre, apporta plusieurs sainctes reliques; I, 44.

[3] Par quoy, non sans cause, vostre fille, l'Université de Paris, s'est estonnée; *ibid.*

—„Henry Lencastre“ [1]. Se pomeneşte aiurea înfrîngerea lui Filip-cel-Frumos în Flandra şi chiar campania lui Ludovic al XI-lea contra Sviţerilor, isprăvile lui Carol cel Cutezător [2].

Aceşti oameni sînt însă înainte de toate, după noua modă, după îndreptarea cea mai recentă a spiritelor, nişte critici, nişte politici, cari cercetează orice pe basa dreptului şi ţin sama oricînd de folosul real, practic, care poate să iasă. Nu fără scop spune Barrillon, chiar la început, că Francisc, care venia la tron printr'o linie laterală a Casei de Valois [3], a urmat la tron *„împreună* cu doamna Claudia de Francia, soţia sa, fiica mai mare a zisului rege, răposatul Ludovic al doisprezecelea“ [4]. Papa Leon al X-lea e judecat în legătură cu Pragmatica Sancţiune de la Bourges (1438), pe care el a condamnat-o în Sinodul de la Laterano, regele apărînd-o încă, şi cu Concordatul, ale cărui urmări rele în numiri şi „procese de beneficii elective“ le constată şi scriitorul [5]. Lăsînd în sama lui Dumnezeu judecata faptelor acestui Papă judecat în multe feluri după moarte, Barrillon nu poate uita că „s'a învoit la un război care pe urmă a adus mare pagubă creştinătăţii [6]“.

---

[1] E lăudat dreptul, cumintele Francisc că n'a schimbat pecetea Cancelariei „aux armes de France et d'Angleterre“; *ibid.*, p. 48.

[2] *Ibid.*, p. 133.

[3] Ludovic de Orléans, Filip de Angoulême, Carol de Angoulême, tatăl regelui.

[4] Avecques dame Claude de France, sa compagne, fille aynée dudict feu roy Loys douziesme; *ibid.* p. 1. Fusese vorba de căsătoria ei cu Carol Quintul, dar Ludovic se opusese, prin act secret, la 1500.

[5] I, pp. 34-5, 77. Cf. pentru Concordat, *ibid.*, pp. 173 şi urm., 196-7, 246-7 306 şi urm.

[6] Après sa mort on parla de luy en diverses sortes. Dieu ait son âme! De son vivant il consentit à une guerre qui despuis a porté grand dommage à la chrestienté; II, p. 333.

Imperiul e considerat numai supt raportul candidaturii neizbutite a lui Francisc, care la 1518 ar fi împiedecat prin ambasadorul său abdicarea lui Maximilian în folosul lui Carol. După ce, prin Fuggeri[1], se află moartea bătrînului cavaler artistic şi fără noroc, începe expunerea străduinţelor, menite a rămînea zădarnice, pe lîngă Papă şi Electori, pe lîngă regele Poloniei ca tutor al celui din Boemia, pe lîngă Veneţieni, pe lîngă acel „mauvais François" care e arhiepiscopul de Colonia. Cînd Carol spune că Francisc ar trata şi pe Germani ca şi pe Francesi, cu „subjections" şi dări după plac — *les tailler à son plaisir*, — Francisc obiectează că, din contra, se va solidarisa, va face *bande commune* cu noii săi supuşi, ajutat fiind de vechile moravuri comune de pe vremea Sicambrilor. Se simte iarăşi critica atunci cînd povestitorul menţionează mijloacele pentru a căpăta banii cu cari să se cumpere vechea Coroană venerabilă: noi *tailles*, nouă împrumuturi generale şi particulare, şi pe oraşe, înstrăinări de domenii, luarea veselei de aur de la Chinon.

Regele Angliei e un pizmuitor al izbînzilor francese. Aflînd de victoria de la Marignano, el simulează bucurie, dar „atitudinea lui arăta că nu e aşa, şi-i erau ochii roşii ca şi cum i-ar fi venit a plînge[2]"; de alminterea nu uită să observe că totuşi avangarda francesă fusese bătută.

Sviţerii, *les seigneurs des Ligues*, cari-şi fac „bourgeois", nu numai pe Trivulzio, pedepsit pentru aceasta, dar şi prinţi, ca ducele de Savoia[3], sînt presintaţi în unele cercuri francese, care au să se plîngă de mercantilismul lor militar, ca „o naţie mică şi rea, ridicată în

[1] *Ibid.*, pp. 59, 88, 110-1, 116-8, 120-24, 125 şi nota 1, 128. 142.

[2] Touteffois sa contenance demonstroit le contraire et avoit les yeux comme, s'il eust eu volunté de plourer; p. I, 126.

[3] *Ibid.*, pp. 35-6.

atîta părere de sine încît socotia pe orice prinți ca un fel de supuși ai lor“[1].

E — și de aici vine și cariera acestui sărac Auvergnat, devenit urechea Cancelariului, care e sfătuitorul regelui, — o vreme de advocați, cari se sprijină pe vechea dialectică romană. Francisc însuși a primit în Italia o pledoarie a „advocaților italieni, cari erau buni de ascultat“[2]. Cancelariul, vorbind Universității la 1515, se cufundă în lucrurile romane pentru a dovedi adevărul sentinței latine despre folosul concordiei[3] și că trebuie, în folosul „lucrului public“, să se părăsească orice cupiditate și „profit particular“: el vorbește deci de „blăstămata sedițiune care a fost între Mariu și Sulla, cetățenii romani devenind oameni de partid“ și ajungîndu-se la „infama tablă de proscripție“ și la „războaiele civile și lăuntrice[4]. Milanesilor li răspunde Cancelariul la 1516 pomenindu-li solemn, ca unor oameni înțelegători în această materie, despre „Romani, cari au fost prețuiți mai presus de toate națiile lumii“, despre Marcus Attilius Regulus „și mulți alții“, despre „Cartaginesi, cari au dăinuit multă vreme cu prosperitate“[5]. Și, cînd e vorba de a se smulge Statelor normande 2.900.000

---

[1] Petite et mescante nation, qui estoit jà eslevée en sy grande présumption de vouloir tenir chascun prince en sa subjection; *ibid.*, p. 129.

[2] Plaider une matiere par les advocatz italiens, qu'il faisoit bon ouyr; *ibid.*, p. 177, an. 1516.

[3] Par concorde les petites choses croissent et par discorde les grandes s'anéantissent.

[4] Damnée sedition qui fut entre Marius et Sylla; les cytoiens romains ont esté partiaulx... L'infame table de proscription..., guerres civiles et intestinnes.

[5] Les Romains qui ont esté estimez sur toutes nations du monde... Les Carthagyniens, qui ont régné longuement en prospérité; I, p. 181.

de franci, el le trimete la Ianus, pus lîngă Isus, la Pompeiu, la Salustiu, la Hanibal şi la Scipione[1].

Temeiul noii politice nu mai stă în vitejie, care, prin obişnuinţă, nu lipseşte totuşi, ci în negocieri de acestea, ca pe vremea lui „Marcus Attilius Regulus şi mulţi alţii". E mare lucru şi vrednic de laudă a ajunge la „capitulele" unei „bune confederaţii", *capituler une bonne confédération*[2], la o „alianţă şi confederaţie", la un „tratat de alianţă", la „vre-un tratat secret" — „quelque secret *traictié*[3]". De aceia se tot poartă ambasadorii, cari, adesea ca ai lui Maximilian cîndva, se fac a propune „alianţă", dar e numai o „înşelare", fiind trimeşi numai pentru a scotoci afacerile „adversarului", în care cas i se dau vorbe goale, ceia ce, după italieneşte, după „veneţieneşte", se zice: *belles parolles*[4]. Francisc e lăudat totuşi că, în ciuda unor asemenea riscuri, inevitabile, „şi-a dat toată îngrijirea pentrn a prevedea afacerile regatului, ascultînd pe ambasadorii cari veniau spre el şi trimeţînd alţii la prinţii creştini pentru a li avea alianţa"[5].

Din aceste încercări, minciuni, descoperiri se desface o morală nouă pe care greşit o punem de obiceiu într'o Italie de care va fi vorba îndată. Pe vremea lui Francisc I-iu bunul cavaler, se putea scrie ce urmează: „Dacă am avea a face cu oameni virtuoşi, sau avînd

---

[1] *Ibid.*, p. 316 şi urm., an. 1517.

[2] *Ibid.*, p. 33.

[3] *Ibid.*

[4] Ung ambassadeur... affin de faire quelque alliance avec le roy... Faintise de la part dudict empereur... Il n'envoyoit icelluy ambassadeur que pour entendre les affaires du roy; *ibid.*, p. 37. Cf. şi pp. 37-8.

[5] Meist ledict seigneur toute sa cure à pourveoir aux affaires du royaume, à ouyr les ambassadeurs qui venoient devers luy et à en envoyer devers les princes chrestiens pour avoir alliance.

o umbră de virtuți, mijlocul dumitale, dacă, iarăși, n'ar fi niciun pericol în practică, ar fi foarte bun, dar, pe vremea care este acum, cine vrea să aibă, fie Papalitate, fie Imperiu sau orice alt lucru, trebuie să ajungă la el prin mijloace de daruri și de silă, și cei cu cari ai de lucru nu-și fac gura mică la cerut[1]".

Planurile de căsătorie joacă un rol mare în aceste „tratate" necontenit călcate și în aceste „alianțe" și „confederații" necontenit desfăcute. N'a fost prinț și princesă, care, de atîtea ori, fără știrea lor, să nu fie făgăduiți, mergîndu-se până la încheiarea convențiilor celor mai amănunțite, care în cîteva luni erau socotite ca neavînd nicio valoare. Renée, sora Claudiei de Franța, a fost astfel promisă marchisului de Brandenburg, pe care nu l-a luat niciodată[2]. Cardinalul de York voind ca fiul ce s'ar naște lui Francisc să iea pe fiica lui Henric al VIII-lea, „zisa Maria de Anglia, care se chiamă doamna princesă[3]", se ajunge și la încheierea tratatului, „zisa căsătorie fiind potrivită din causa vrîstei"[4], și, cînd se naște doritul fiu, el e botezat Henric de regele Angliei[5]: se știe că biata Maria Tudor a luat pe fiul lui Carol Quintul. Dacă i se va naște lui Francisc o fată, ea trebuie să fie, după o învoială din 1526, a micului rege scoțian, în vrîstă de patru până la cinci

---

[1] Si nous avions à besongner à gens vertueux ou aians l'ombre de vertus, vostre expédient, si de la 'praticquer n'y avoit autre dangier, seroit très honneste. Mais, au temps que cort de présent, qui en veult avoir, soit papaulté ou Empire ou toute autre choses, il y fault venir par les moiens de don et force et ceulx ausqueiz on a à besongner ne font la petite bouche de demander; II, p. XXXVI.

[2] I, p. 310, an. 1517.

[3] Ladicte Marie d'Angleterre, appellée Madame la Princesse"; II, p. 87.

[4] Ledict mariage seroit très sortable actendu l'aage.

[5] II, pp. 87, 90-2, 96-8, 113-5, 122.

ani[1], care va lua însă pe Maria de Lorena. Carol Quintul însuşi a fost logodit astfel cu fiicele lui Francisc, Louisa şi Charlotta[2], şi el, care dase pe sora sa Maria lui Ludovic de Ungaria, în vederea votului acestuia la Imperiu, promisese pe Germaine de Foix marchisului de Brandenburg-Kulmbach[3].

Diplomaţii, peţitori sau ba, cari vin cu scrisori şi instrucţii, au la îndemînă totdeauna un stoc de acte doveditoare. Se caută în „archifs", la Camera Conturilor din provincie chiar, ca la Aix[4], se procură cîte un *abbrégé de droict,* ca al lui Maynier, preşedintele Parlamentului din Toulouse, care poartă marele nume al lui Accursius[5]. Se pregătesc discursuri, pe care de obiceiu le fac subalternii, şi aceştia sînt acolo ca să le resume, dîndu-le, pe scurt ori pe larg, în stilul lor propriu, adecă, pentru a întrebuinţa însăşi expresia lui Barrillon, „după fantasia lor"[6].

Peste toată această frămîntare, adesea indescifrabilă şi de la o vreme pentru istoric obositoare, dacă nu caută subtilităţi de cugetare şi curiosităţi de sentiment, se întrevede, tot mai limpede, tendinţa de reforme, tinzînd la crearea Statului modern care nu există încă nicăiri, măcar în liniile lui generale.

Am atins acea adunare din 1517, a Statelor Generale, care s'a mîntuit cu o simplă trimetere acasă. Regele a chemat cîte doi representanţi ai fiecărui oraş pentru că „vrea să-şi îmbogăţească regatul" — nouă

---

[1] I, p. 206.

[2] II, p. 141.

[3] *Ibid.*, p. 143.

[4] Chambre des comptes de Provence, que l'on appelle Archifs d'Aiz.

[5] I, p. 195, an. 1516.

[6] Couché selon ma fantasye... Ces parolles que j'ay cy couchées par escript selon ma fantaisie; I, pp. 81, 117, 128.

concepție a puterii politice sprijinite pe prosperitatea economică[1]. Pentru aceasta se ieau o sumă de măsuri de înfrînare. Revăzîndu-se vechile ordonanțe, se casează o parte din „jandarmerie", din armată, se taie unele cheltuieli ale Casei regale, unele pensii ale prinților și altora, lefi de-alc ofițerilor, se îndreaptă moneda, se unifică măsurile, se stabilesc prețuri fixe, se impun regule ospătăriilor, se oprește trimeterea de bani la Roma pentru bule. Se interzice luxul în haine și case, chiar aducerea prea multelor *specii, épices,* pe care le procura regele Portugaliei, de cînd avea „navigația la Calicut", în India. De ce nu s'ar căuta cu vremea ca și Francesii să meargă acolo, păstrîndu-se astfel profitul în țară[2]?

Căci teoria e aceasta: „să scoatem banii vecinilor noștri și ei să nu scoată nimic de la noi"[3]. Dar, în această operă, să folosească toți, Statul societatea, iar nu „particularii cari, pentru a se îmbogăți prin invențiile lor, sărăcesc pe alții"[4]. Deci se opresc „speciile" care vin altfel decît pe Mare, se propune a se interzice aducerea de lînă din Anglia și Spania, de postav din aceiași Anglie și din Spania, ca din Perpignan. Să nu între nici străinii „naturalisați". La orice se cumpără

---

[1] Ledict seigneur vouloit enrichir son royaume; I, p. 275. V. „le cayer qu'il a faict faire pour enrichir son royaume"; *ibid.*, p. 283.

[2] Par expérienee et mesmement depuis que le roy de Portugal a fait le voyage de Calicut... L'espicerie tend plus à volupté que à nécessité, et, sy a plus, car les marchans se pourront adestrer, par succession de temps, de faire le voiage de Calicut, et demourera le proffict en ce royaume, que le roy de Portugal et ses facteurs y prennent moyennant la dicte espicerie; *ibid.*, p. 285.

[3] Que nous tirions les deniers de noz voisins et qu'ilz ne tirent riens de nous.

[4] Particuliers qui, pour eulx enrichir par leurs inventions, appauvrissent les autres; *ibid.*, pp. 282-3.

se vîndă de aceiaşi valoare[1]. Idei mai reale se enunţă însă din adunare, ca aceia că materia primă de aiurea e totuşi utilă *pour occuper le pouvre populaire*[2].

Dar de aici iese o întreagă operă de cercetare locală pentru „a pedepsi şi îndrepta pe cei răi, a răsplăti şi înainta pe cei buni"[3], cu *enquesteurs cointrerolleurs*.

Parlamentul e şi el supus unor schimbări adînci. Se înlocuieşte vechiul échiquier engles din Normandia printr'un Parlament. Dar, observă Barrillon, prelaţii şi baronii se opun, ei cari erau „deprinşi pe vremea lui Carol al VIII-lea şi în toată vremea mai înainte să fie ca nişte prinţi acolo"; ar voi doar un eşichier de şase săptămîni din cinci în cinci ani, şi fără apel la criminal, afară de convocări extraordinare. A face altfel, Parlament statornic, ar fi „contra libertăţilor şi privilegiilor ţerii Normandiei". Dar regele refusă, şi povestitorul critică şi el pe oposanţi. „Intre oamenii cu ştiinţă şi în situaţii mari au fost puţin stimaţi din interes aceia, ca unii cari nu tindeau decît la folosul lor particular, şi nu la binele public[4]." Cînd se produce conflictul pentru Concordat, Francisc era decis ca, dacă Parlamentul din Paris se mai opune, să facă altul la Orléans[5].

Nu e nevoie să se spuie ce soartă avură, în vălmăşagul războaielor pentru Italia, aceste bune intenţii.

---

[1] *Ibid.*, pp. 286, 287 nota, 288, 290.

[2] *Ibid.*, p. 287, nota. Portughesii cumpărau postavuri francese; *ibid.*

[3] „Pugnirez et corrigerez les mauvais, rémunerez et advancerez les bons", se spune în jurămîntul conetabilului de Bourbon; *Ibid.*, p. 15.

[4] Accoustumé du temps du roy Charles huictiesme et de tout temps auparavant estre comme princes en Normandye; *ibid.*, p. 30. Contre les libertez et privileges du païs de Normandye; *ibid.*, p. 31. Entre gens scavans et prans personnages furent peut estimez comme ceulx qui ne tendoyent qu'à leur proffict particulier et non au bien publicq; *ibid.*

[5] *Ibid.*, p. 80.

XI.

Macchiavelli și noua politică europeană

Judecata cea nouă asupra împrejurărilor cîrmuite numai de un interes bine cîntărit și necontenit supt cea mai atentă observație nu se întîlnește nicăiri cu aceiași francheță și curaj, cu o atît de adîncă străbatere în esența însăși a lucrurilor, ca în operele secretarului florentin Niccolò Macchiavelli, în *Principele* și *Decadele lui Tit-Liviu,* admirabil studiu de știință politică, sprijinit însă pe o singură basă, și aceia nesigură, istoria republicei romane așa cum o înjghebase din materiale foarte diverse și de valoare cu totul neegală Patavinul.

Acum mai bine de un șfert de veac, arătînd cum el a definit tipul care se întîlnește pănă la 1600 și căruia-i aparține Basta, generalul albano-italian care a dușmănit și dus la moarte pe Mihai Viteazul, adunam din scrierile lui de politică o caracterisare a obiceiurilor de luptă, a normelor de succes din vremea lui.

Aici vreau să adun numai din Relațiunile lui ceia ce privește două din țerile care pe la 1500 își stăteau în față: Germania lui Maximilian și Franța lui Ludovic al XII-lea, puțin înainte de acea începătoare Domnie a lui Francisc I-iu care a fost studiată pe basa Jurnalului lui Barrillon în capitolul precedent.

Germania, luată ca un ansamblu, e țară bine locuită,

bogată, plină de arme. Dar „oamenii trăiesc ca niște săraci: nu clădesc, nu se îmbracă, n'au mobile în casă. Li ajunge bielșugul de pîne, de carne și să aibă un cuptor unde să se adăpostească de frig... Pentru ce pun pe spinare cheltuiesc doar doi florini în zece ani [1]", de și exportă manufactură în Italia. E o „viață grosolană, și libertate" [2]. „Nu vreau să meargă la războiu fără plată excesivă [3]."

Împăratul e general bun, drept, rînduit, care sufere ostenelile; e uman la audiențe: nu se cere curtenit de ambasadori. Dar „e foarte ascuns; e veșnic în agitații sufletești și trupești, și adesea desface seara ce a încheiat dimineața" [4]. Se spune despre dînsul că „nu cere sfat nimănui și e sfătuit de toți; vrea să facă orice după capul lui și nu face nimic cum vrea în adevăr" [5].

Are un venit de 600.000 de florini de la Statele Imperiului, fără nicio îndatorire, și 100.000 de la „oficiul imperial". Pentru atîția bani nu i se cere nicio cheltuială. În loc să plătească mercenari, toată nobilimea are datoria — adăugim: dacă ar îndeplini-o vre-odată în adevăr, — de a veni în arme la chemarea lui. Garnisone nu plătește, fiindcă „țara păzește cetățile", și n'are nicio administrație de întreținut, fiindcă burgmeisterii orașelor se îngrijesc de aceasta [6]. Ar putea face lucruri

---

[1] Vivono comme poveri: non edificano, non vestono e non hanno masserizie in casa. Basta loro lo abbondare di pane, di carne, ed avere une stufa dove rifuggire il freddo... Spendonsi in dosso duoi fiorini in dieci anni.

[2] Rozza vita e libertà.

[3] Non vogliono ire alla guerra senon soprapagati.

[4] E segretissimo, sta sempre in continua agitazione d'animo e di corpo, ma spesso disfa la sera quello concluse la mattina.

[5] L'imperatore non chiede consiglio a persona, ed è consigliato da ciascuno; vuol fare ogni cosa da sè e nulla fà a suo modo.

[6] Dicono che gli stati suoi gli danno d'entrata seicento mila fiorini, senza gortar dazio alcuno, e cento mila fiorini gli vale l'uf-

mari, unit și cu nepoții, cu regele Angliei. „Dar, cu toate veniturile scrise mai sus, n'are niciun ban și, ce e mai rău, nu se vede unde se duc banii [1]".

Prinții își împart Statele, și Împăratul are contra lor „o mare ură", un *principal odio,* întreținînd Sviteri contra lor. Comunitățile sînt bogate: Strasburgul poate da mai multe milioane de florini și nu cheltuiește nimic. Oamenii din orașe sînt zdraveni și pe alocurea fac, serbătoarea, exerciții cu armele. Dar unii nu se înțeleg cu alții: e o veșnică gîlceavă între prinț și prinț, între oraș și alt oraș, între lumea prinților și lumea orașelor. „Ținînd samă de toate aceste discordii în general (cu Împăratul) și adăugind pe acelea ce sînt între un prinț și altul și o comună și alta, se face lucru greu acea unire a Imperiului de care un Împărat ar avea nevoie [2]". La chemarea imperială fiecare vine cînd vrea. Astfel la dieta din Constanța contra Venețienilor și a Francesilor se promit 16.000 de infanteriști și 3.000 de călăreți, dar se capătă abia 5.000 de oameni. „Reci în libertatea lor" [3], orașele nu se mișcă. Atunci cînd Maximilian e atacat de Sviteri, e silit a li da Basel. Promiseseră Împăratului 15.000 de florini și n'au dat nici jumătate din

---

fizio imperiale. Questa entrata è tutta sua e non l'hà di necessità obbligata ad alcuna spesa. Perchè in tre cose dove gli altri principi sono necessitati spendere, lui non vi spende un soldo, perchè e' non tiene gente d'arme, non paga guardie di fortezze, ne ufficiali delle terre, perchè i gentiluomini del paese stanno armati a sua porta, le ortezze le guarda il paese, e le terre hanno i loro borgomastri, che fanno floro ragione.

[1] Ma lui, con tutte le soprascritte entrate, non hà mai un soldo, e, ch'è peggio, e' non si vede dove e' se ne vadino.

[2] Consid rate tutte queste disunioni in comune, ed aggiuntovi poi quelle che sono trà un principe e l'altro e l'una communità e l'altra, fanno difficile questa unione dello Impero di che uno imperatore avrebbe bisogno.

[3] Fredde nelle loro libertà.

această sumă. Veneţienii o ştiu bine şi-şi bat joc [1].

Ca oaste, caii sînt greoi. Infanteria, voinică, dar înarmată cu fier numai până la brîu, n'are decît suliţă şi sabie *(pica e daga)*. Nu cred că trebuie mai mult, odată ce hotărăşte artileria. Resistă în front şi în luptele din Guyenna, de şi se crede că nu pot sta în faţa Italienilor şi Francesilor. Spaniolii se temeau mai mult de cei 10.000 de Germani [2]. Landsknechţii aceştia sînt însă slabi pentru luarea cetăţilor: au cîştigat Ravenna, dar n'au reuşit la Padova. În Italia însă, în genere, nu se poate face nimic stabil: „ar trebui doar ca frunzele arborilor să se prefacă în galbeni" [3].

Pentru Francesi Macchiavelli, care i-a cercetat acasă, n'are multe simpatii. Nu li pasă, e drept, de binele sau răul care-i aşteaptă şi nici de ce se spune ori se scrie de dînşii [4]. Sînt *vani e leggieri* şi insolenţi în fericire.

Franţa este însă un pămînt unit supt coroana regilor, cari „sînt azi mai zdraveni, mai bogaţi şi mai puternici decît oricînd" [5], o ţară „armată, experimentată şi unită". Ea nu are a se mai teme de Englesi, cari au pierdut spiritul războinic, de Spanioli, cari nu pot ataca, graniţa fiind alcătuită de locuri pustii, fără hrană, de Flamanzi, cari au nevoie de Franţa, ca unii cari-şi ieau hrana din Burgundia şi Picardia şi-şi vînd fabricatele la bîlciurile din Paris şi Lyon, de Sviţeri, cari, inata-

---

[1] El li trimete de la dietă pe Frà Bianco, pe padre Luca şi pe Despotul Moreii: „Mandò il dispoto della Morea e i suoi araldi più volte".

[2] *Ibid.*, p. 207.

[3] Se le frondi degli alberi d'Italia gli fossino diventati ducati; p. 216.

[4] Poca cura del bene o del male futuro... Non si curano molto di quello si dica di loro.

[5] La coronna e gli re di Francia sono oggi più potenti che mai fussino.

cabili în văile lor, n'au cavalerie cu care să poată ataca Francia [1].

Ludovic al XI-lea a supus tot regatul, şi cu arma, cu trimeterea la eşafod [2]. Acum Coroana are „toate pămînturile bune", şi nu particularii [3]. Au dispărut marii feudatari, cari se puteau înţelege cu duşmanul pentru a-i deschide regatul: ducii de Bretania, Burgundia, Bourbon, Guyenne. Orléans şi Milanul după moartea lui Ludovic al XII-lea [4] vor intra în patrimoniul regalităţii. Mari seniori de azi sînt rude regale care-şi aşteaptă rîndul la tron. Feudele, pe de altă parte, nu se pot rupe în bucăţi; cadeţii sînt îndreptaţi spre aventuri, şi de aici vitejia.

Regele are cîţi bani vrea [5]. Ajunge o scrisoare a lui pentru ca să aibă, prin *receveurs,* cît doreşte. De la gabela singură, pe pîne, vin, carne, etc., îi vin 1.700.000 de scuzi; se adaugă *tailles,* care sînt după plac. Din partea ei, nobilimea culege 6-8 scuzi la fiecare trimestru, iar *tailles,* împrumut numai cu voia suveranului, care nu obişnuieşte s'o dea.

Clerul, cu optsprezece arhiepiscopi, 1.700.000 de parohii, dintre care 740 de abaţii, are două cincimi din averea ţerii şi, cum venitul lor nu iese din ţară, se ajunge la un „tesaur infinit". După Pragmatică, regele nu se amestecă însă în venituri, cum nici în alegeri, ori, dacă odată e înlăturat de guvern un ales, el revine după dispariţia intrusului. Afară de locurile de generali, toate celelalte sînt deschise şi clerului. Acesta

---

[1] Li se dădeau 50.000 de franci pe an.

[2] Il rè Luigi, il quale con le armi ed ammazarne qualcuno gli ridusse a quella ubbidienza che ancora si vede.

[3] Tutte le buone terre della Francia sono della Corona, e non de' privati baroni loro.

[4] Ca rebel supt Carol al VIII-lea se credea că şi-a pierdut dreptul la tron, dar contele de Angoulême era numai un copil.

[5] Entrata tanta quanta ne vuole il rè... Quanto ne demanda.

dispune şi de Universităţile din Paris, Orléans, Bourges, Poitiers, Tours şi Angers.

Poporul de jos e deprins să asculte de un rege pe care-l venerează. Trăiesc modest, cu oarecare frică de nobili, pentru care umblă în haine nebătătoare la ochi, şi femeile ferindu-se de mătasă. Dacă se întîmplă a veni curtesanii la ei, ei dau un sold de cameră, schimbată la opt zile, şi li se plăteşte şi pentru spălat şi alte servicii.

Regele e ajutat de un Consiliu, dar hotărăsc de obiceiu două persoane, arhiepiscopul de Paris şi Robertet. Regele numeşte guvernatori şi locotenenţi, cari-şi cumpără lucrurile. Un *prévôt de l'hôtel* cu leafă de 6.000 de franci stă veşnic cu regele, care mai ţine opt maeştri de casă şi un mare maestru, şambelani, a 6-10.000 de franci, un mare scudier cu doisprezece scudieri şi cavaleri ai Ordinului său, cu pensii de cîte 4.000 de franci anual, două sute de gentilomi cu 20 de scuzi lunar. Budgetul îl fixează generalii. Statele Generale ar fi să se adune anual.

Dreptatea o împarte Cancelariul, care ţine pecetea cea mare. E plătit 10.000 de franci pe an; i se mai dau 11.000 pentru „masă". Camera de conturi revede socotelile funcţionarilor, dar pensiile le fixează tot regele. Sînt doi judecători civili, primind 600 de franci pe an, şi un locotenent criminal cu treizeci de arcaşi. Parlamente sînt la Paris, Roma, Toulouse, Bordeaux şi Grenoble.

Supt raportul militar, spune Macchiavelli, „Francesii sînt din firea lor mai mîndri decît viteji şi dibaci, şi, la un prim asalt cine poate resista ferocităţii lor, devin cu atîta de umili şi pierd aşa de mult curajul încît devin fricoşi ca nişte femei"[1]. La început, spune Carol

[1] I Francesi sono per natura più fieri che gagliardi e destri e in

Quintul, sînt mai mult decît bărbaţi, la urmă mai puţin decît femei. Dacă nu li se dau anume avantagii, ei pleacă, precum au făcut la Neapole. La Garigliano, de şi mai mulţi, au fost bătuţi, nesuferind ploaia. Dacă ar fi avut răbdare, n'ar fi fost învinşi nici condottierul d'Alviano, în serviciul Veneţienilor, nici Spaniolii, în regatul de Neapole.

Infanteria e proastă, mai ales că n'a mai luptat de mult. Sînt oameni de rînd, umiliţi. Mai buni Gasconii, ca vecini cu Spaniolii, dar numai pentru asediu, nu şi pentru lupta în cîmp deschis. Se înrolează de aceia Sviţeri şi landsknechţi germani.

Dar mai sînt gardiştii pedeştri, şi Germani, cu doisprezece franci pe lună (trei sute supt Carol al VIII-lea), în haine de mătasă, 32 de furieri cu patru mareşali, 400 de arcaşi, o sută din Scoţia (cu trei sute de franci pe lună), 24 lîngă persoana regală. „În orice parohie a Franciei e un om plătit cu pensie bună de acea parohie şi se chiamă *franc archer,* care e obligat să ţie un cal bun şi să stea prevăzut cu arma la orice cerere a regelui, cînd regele e afară din regat pentru războiu sau altceva. Sînt datori a merge călări în provincie unde e atacat regatul sau unde se bănuieşte: după parohii sînt 1.700".

Nu e nevoie de cetăţi. Garnisoane permanente se ţin numai în provinciile Picardia, Burgundia, Guyenna şi Proveņa. Plata soldaţilor o face tesaurariul; pensionarii şi gentilomii îşi culeg drepturile prin *tailles* şi *feux.* Comanda o are şi marele general, peste mai mulţi generali. Flota o pot ţinea şi particularii: este un amiral.

---

un premiero impeto chi può resistere alla ferocità loro, diventano tanto umili e perdono in modo l'animo che diventano vili come femine.

Astfel organisați, Francesii nu se tem de Italieni. În Milan „acești Sforzeschi se zice că au usurpat ilegal puterea“ [1]. Și apoi, afară de o bună frontieră, „Italia nu mai este ca pe vremea Romanilor“ [2].

---

[1] Fu poi usurpato quello stato da questi Sforzeschi illegitimamente, ut dicunt.

[2] Per non essere stata unita come era nel tempo dei Romani.

XII.

Erasm.

Biografia lui Desideriu Erasm din Rotterdam, finul observator cu ochii mărunți de scotocire, supt căciula de doctor, cu supțirele nas de critică și cu trupul de cărturar sedentar, înfășurat în dulama medievală, a fost scrisă, pe basa acelor mărturisiri personale care prin francheța lor samănă cu ale Sfîntului Augustin și anunță pe ale lui Rousseau, de atîtea ori. Nu voiu încerca s'o fac, și în lipsa, momentană, a rarisimei cărți care a fost pentru dînsul un act de creștină mărturisire mai mult decît bravada unei vieți înfățișate și în ce poate și trebuie să aibă mai ascuns.

Fiul unor părinți cari nu l-au vrut așa și nu l-au înțeles niciodată, eroul unui roman de iubire, urmărit împotriva piedecilor și terminat prin prosa unei căsătorii răpede isprăvite, călătorul după situații, de la un timp și după invitații, de la un capăt al Europei apusene la celalt, prin Elveția, Italia și Anglia, după ce Franța era familiară prin anii de școală, e bine cunoscut.

Aici e vorba numai de a culege din Dialogurile lui, *Colloquia,* făcute, nu pentru a schița tablouri din viața timpului, ci pentru a da o carte de latinească bună începătorilor, din opusculul lui de răsbunare contra acelor cari pretindeau a-i opune un stil de o mai per-

fectă autenticitate, *Ciceronianus sive de optime dicendi genere* (1528), din butada lui, *Encomium Moriae*, glorificarea proștilor și nebunilor, din tratatul despre războiul cu Turcii, în care s'a văzut un fel de manifest pacifist, idei care sînt de sigur ale lui, dar și ale atîtor altora în cea d'intăiu jnmătate din secolul al XVI-lea.

Își amintește cu adîncă neplăcere de suferințile îndurate la Paris, cînd era în Colegiul „cu nume mirosind a oțet", Montaigu. Paturi pe lut, lîngă latrine, păduchi de lemn pe pereți cu „gînd teologic", apă de puț, mîncare de ouă stricate, pești de cari se îngrețoșează pentru totdeauna, vin putred, sărăcie în hrană și în toate. Unii școlari se îmbolnăvesc pe viață, alții fug în lume. Un mediu exterior de soldați. Regim de casarmă; cu bătăi și pe nedrept. Oameni pretențioși, puțini *viri boni*. Mîngîie tovărășia cu femeile, „mai vorbărețe decît turturelele", de la care a învățat franțuzește. Dar latineasca de acolo e fără cantitate a silabelor, cu accent galic [1]. Acestui sistem, ca și Rabelais, contemporanul său, îi va opune altul: trezire dimineața, joc de minge, mai ales iarna, și, prin inelul de fier, sărituri, bună ținută la rugăciuni — *puerilis pietas* — și la masă, politeță în formulele de mulțămire, cultivarea rațională a memoriei, alegerea liberă a carierei, lecturile alese, cum a fost pentru el, din copilărie, Horațiu [2].

Totuși, în frumosul dialog de la ospătărie, care e un adevărat cadru de interior olandes, cum se vor găsi cu

---

[1] Latinum more gallico... Periit tibi syllabarum quantitas... Omnium rerum illic inopia est praeterquam sceleratorum militum. Bonorum virorum illic est mira vilitas... Vixl salsamentarius. — Cu astfel de reminiscențe vorbește de tînărul care e deprins a minți de la opt ani, și-și presintă un critic „pannosus, pediculosus, luridus, vietus, uxuccus, facie cadaverosa, cranium vix habebat tres pilos: quottes loquebatur, claudebat oculos". Nemuritor tip al pedantului acru!

[2] Dialogul I.

grămada în secolul următor, moravurile francese sînt presintate ca superioare în „umanitate galică" celor germane. Va fi fost și el în asemenea adăposturi, unde, în locul femeilor vesele, a fetițelor drăguțe care primesc în prag și pănă la ușa grajdului, rîzînd, curățind hainele, se întîmpină din guri severe răspunsul: „De nu-ți place, caută aiurea"; gesturi în loc de cuvinte. Un singur fel de odăi, calde, cu ferestile închise, cu cerșeafuri de șase luni[1], fără bani. Prînz prost, toți la un loc, cîte opt la aceiași masă, din toate clasele, cu brînză stricată, pe blide de lemn și cu pahare de sticlă proastă pentru vin rău, foarte rău; serviciul unui rîndaș. Culcarea cu hurta. Calul e prost îngrijit și finul scump. El care știe cum e la Anvers, la Paris, la Roma, la Veneția... El care preferă o simplă ospătare la ciobani... El care e în stare să dea rețete culinare, în fin epicurian ce este...

La orice prilej își aduce aminte de prieteni, ca Reuchlin, care n'ar fi trebuit să moară niciodată, pe care-l vede după moarte trecînd în alb puntea, cu geniul cel bun după el, gonind cu crucea harpiile criticei și între cîntece sărutîndu-se cu Ieronim. Arată desprețul lui pentru studiile de drept[2].

Ici și colo, în afară de biografia citată, el face să se intrevadă viața, în altfel de condiții, din Anglia, unde stă pe lîngă prietenul Thomas Morus, căruia-i dedică „Lauda Nebuniei", bunul cărturar vesel care se joacă cu maimuțele, ori, pe lîngă celalt Toma, Linocerus, „distins în toată filosofia".

Va descrie biserica Sf. Toma Becket, cu statuile celor trei cari l-au omorît, cu comorile de pietre scumpe îngrămădite fără folos peștera Sf. Patrick, Maica Dom-

---

[1] Germanii și le spală, spune el, de două ori pe an.

[2] Ad leges discendas, quibus nihil illiteratius.

nului din Walsingham. Criticînd pelerinagiile și darurile la icoana făcătoare de minuni, el va descrie glumeț, nu numai pe pelerinul vulgar, acoperit de scoici, la pălărie cu icoane de cositor și plumb, cu lanțuri de paie și ouă de șerpi în mînă, ori cu zale de fier pe trup și cu traista goală, care a fost la S. Iacob de Compostella, la Maica Domnului a Mării din Anglia, unde se aduce și se fură uleiul, pe acela care caută laptele Maicii Domnului, pe cel de la Constantinopol, pe cel de pe piatră, pe lîngă epitaful lui Beda, scris de îngeri, pe lîngă lemnul Crucii, și va ceti Epistolia. La el și evlaviosul, care merge la Sf. Cristofor din Paris și la Sf. Petru din Roma. Ni se va da și cîte o visiune italiană, că a Certosei din Pavia, cu 3.000 de galbeni pe an pentru *fabrică*, plină de statui și de daruri.

A cunoscut cele mai diverse moravuri: sărutarea italiană, strîngerea de mînă germană, salutarea femeilor în biserică, oprită în Anglia, transmiterea acolo a aceluiași păhar care ar fi o necuviință în Francia, hrana și băutura bogată a Germanilor, cari, de n'o au, se fac soldați, sobrietatea italiană. Totul îl interesează, pînă la descoperirile geografice, al căror resultat, „țerile necunoscute", care nu sînt pe hărțile vechi, îl presintă, cu oamenii aproape goi, cari se hrănesc din rădăcini și se împodobesc cu pene de pasăre, dar au un regim drept, cu pedeapsa mai ales a adulteriului, cresc bine copiii și stau de vorbă un ceas pe zi, dimineața, despre afacerile publice cu regele lor.

Trăit și la Curți — pentru care laudă pe Carol Quintul, pe sora lui, Maria de Ungaria, „podoaba femeilor din epoca lui" [1], — dar străin de atmosfera lor de lingușire — „n'aș putea să nu favorisez asemenea talente, chiar dacă mi-ar voi răul" [2], — el își face glorie de a fi

[1] Foeminarum huius saeculi decus.

[2] Talibus enim ingeniis non queam non favere, etiamsi mihi male vellent.— Rîde de imitatorul care copie forma condeiului lui.

rămas simplu. Da, spune odată, eu sînt cel care „mînjesc multă hîrtie cu cerneală", care „arunc în pripă toate", care „fac un volum într'un picior și nu-mi pot porunci să mai cetesc odată ce am scris", adăugînd însă că mult mai mulți îi cetesc *Colloquiile,* glumele acestea ale lui, decît savanta operă a cîte unui Longolius [1].

Erasm, cel trecut prin multe cărți ale antichității, e, totuși, în parte, și un om al vremii care pe încetul se duce, lăsîndu-ni părerea de rău a unei mari originalități, capabilă încă de desvoltare. Îl vedem cetind pănă și cîntece latine medievale în cinstea lui Isus, *Corona virginum*, și contra „nelegiuitului Irod":

Hostis, Herode impie,
Christum venire quid times,
Iesu, corona virginum,
Quem mater illa concepit,
Quae sola virgo parturit.

E iarăși o notă din epoca luptei contra absolutismului papal și desfrînării clerului cînd el opune luxului din biserici, imobilisării fără rost a bogățiilor, risipei cu anatele, „condonațiile", „dispensațiile", simpla și curata viață creștină pe care o predică Sf. Francisc, de care nu se atinge atunci cînd atacă pe pretinșii lui ucenici, cei mai mulți dintre Franciscani. Traducătorul Noului Testament, pe care-l alege din cel vechiu, el care, pentru criticile sale usturătoare, se califică însuși de „arhi-eretic" *(sesquihaereticus),* va aduce înainte, cu un gest de sinceră emoție, pe femeia care, cu mîna goală, se roagă în tăcere, strîngîndu-și la sîn copilul,

[1] Qui multum chartarum oblivit atramento... Abiicit ac praecipitat omnia... Interdum iustum volumen scribit *stans pede in uno*, nec unquam potest imperare animo suo ut vel semel relegat quods cripsit... Batavi oratoris naenias quae Colloquia vocantur quanto plures terunt manibus quam Longolii scripta!

alături de acel care adoră o Madonă mîncată de șoareci, de călugării cărora Sf. Dionisie și Sf. Toma, Sf. Vincențiu, Sf. Petru, Sf. Caterina din Siena — pe care n'o înțelege Erasm — li sînt mai mult decît Mîntuitorul el însuși. Benedict și Francisc, *minime malitiosus homo,* nu sînt doar numai haina lor! — Viclefitul întreabă de ce Sfîntul Toma nu dă și după moarte săracilor averile ce i se închină? Pe Hristos să-l aibă oricînd, nu pe spate ca măgarul, ci în inimă. Nu după o viață de desfrîu se poate striga: „Trăiască Evanghelia, Hristos stăpînește", *Vivat Evangelium, regnat Christus.* „Eu", spune Erasm, „cred tare ce spune în Sfînta Scriptură și în Crez; fără a mai cercetă restul, îl las teologilor de discutat și definit. Iar ce e în obiceiul poporului creștin și nu puțin se potrivește cu Sf. Scriptură, îl păstrez ca să nu jignesc pe cineva [1]". Să se imite exemplul aceluia care și-a lăsat averea pentru Colegiul *trium linguarum* de la Louvain! Ceia ce nu-l împiedecă de a recunoaște, citînd exemplul lui Ambrosiu, pedepsitor al Împăratului Teodosiu, că și ultimul episcop e superior oricărui monarh.

Ca și în acest ev mediu, critica lui se întinde și asupra veșmintelor și modelor exagerate de odinioară. Și avem un întreg pasagiu în care își rîde de „coarnele" de pe capul femeilor, de „piramidele" cu care se încunună, de nu știu ce adaus „prelungit" în creștet, de curățirea de păr a frunții și a tîmplelor, iar, în ce privește pe bărbați, pe cari nu-i cruță mai mult, de pălăriile cu coadă care atîrnă, de margenea despicată a

---

[1] Ego quod lego in sacris literis et Symbolo quod dicitur Apostolorum summa fiducia credo, nec ultra scrutor: Caetera permitto theologis disputanda ac definienda si velint. Si quid tamen receptum est usu populi christiani quod non plane pugnet cum sacris literis hactenus servo, ne cuiquam sit offendiculo. — Adausul: Sf. Biserică, lucru omenesc, nu-l primia nici Sf. Ciprian.

hainei, de umerii scoși în afară, de raderea părului cu două degete de-asupra urechilor, de tunica abia până la genunchi, de lanțul de argint ce se lasă de la genunchi și de acea încălțăminte *à la poulaine*, de modă polonă, care, cum se știe, a dus la desastrul de la Nicopol[1].

Viața contemporană însăși e atacată cu spirit și cu violență cum n'a mai fost caricaturată o epocă întreagă de om trăind în ea. E aici furia predicatorului medieval, pe care ar părea că-l simți în glas și în gest. Ce sînt teologii cu haine până la călcîie, a căror față, crispată de gravitate, samănă cu a bufonilor? Ce e cultul idolatru pe care-l permite Biserica: incantațiile „pe viscerele Maicii Domnului, pe oasele fericitei Werenfrida", cultul stolei de care atîrnă Evanghelia Sfîntului Ioan, cumpărarea acelei „cerule consacrate anual de Papa care se zice vulgar *agnus Dei*", îngenunchiarea înaintea „pieptenului lui Isus care e la Trier"? Religia au redus-o la rituri stricte și la formule magice. „Dacă un bolnav gustă dintr'o găină, e în primejdie religia creștină"[2]. Mai bine beții și scandale. Bastarzii, șchiopii, chiorii nu sînt primiți în cler, dar sînt ignoranții, cei ce joacă la noroc, bețivii, ucigașii; se tolerează cei ce împiedecă alegerile canonice. Se asigură casa cu aghiasmă, cu „frunze sfințite", cu lumînări, nu cu virtuți. Se crede în Maica Domnului și în Sfîntul

---

[1] Quis enim nunc ferat in honestis matronis comma, pyramides metasque praelongas in vertice prominentes, frontes ac tempora pilis arte vulsis glabra ad medium prope cranium, in viris pileorum toros cum ingenti cauda pensili, oras vestium insectas, (...) in humeris tumentes, caesariem duobus digitis supra aures derasam, vestem longe breviorem quam ut ad genua porrigatur, vix pudenda tegentem, calceos rostris in immensum porrectis, catenam argenteam a genu ad talum usque revinctam!

[2] Si valetudinarius gustet pullum gallinaceum, periclitatur christiana religio.

Cristofor mai mult ca în Isus: marinarii cîntă pe Mări *Salve Regina,* fără a-i ști sensul, soldații invocă pe Sf. Gheorghe și Sfînta Varvara; bolnavii se adresează la Sf. Dionisiu și la Sf. Roch; nu e loc în care să nu afli pe Sf. Anton cu porcul și clopoțelul lui.

Se descriu cardinalii, prea mulți, simoniaci, episcopii bogați, cu „cetăți, bombarde, clientelă militară" (în Anglia bate monedă numai arhiepiscopul de Canterbury, din veneratie față de Sf. Toma Becket), — „ce rău se potrivesc cuvintele acelea: cardinal general, episcop duce, abate conte, preot ofițer![1]" — canonicii, cu haine de in în afară, dar de lînă înăuntru, mănăstirile de călugări cu abatele beţiv și frații stupizi, în care se stă de vorbă cu fetele. In veșminte, cîte cruci „albe, roșii, verzi, tărcate, simple, duble, quadruple" și cîte forme, dar în inimi nu e crucea. Nu e lăcaș de cartusieni fără nebuni. Cutare abate nu vrea la el călugări cetitori fiindcă prea l-ar încurca în răspunsuri: „Nu-mi trebuie ca vre unul dintre ai miei să știe mai mult decît mine". Erasm presintă pe tipul său, cu șeizeci și doi de supuși, dar fără nicio carte, afară de ușoare povestiri francese. De ce s'ar învăța, dacă tot o să mori! Maica Domnului va fi cetit doar Ceaslovul: În genere femeile nu trebuie să învețe, căci și-ar pierde și puțina minte pe care o au; și latineasca e o limbă impudică. Călugării cerșitori, Franciscanii, fac negoț în toate casele, pănă și în cîrciume. „La mîncat și la băut sînteți grozavi, dar la lucru n'aveți mîni, nici picioare[2]!" Mînecile li sînt încăpătoare ca o traistă. Carmeliții sînt luați în batjocură cu un joc de cuvinte: cămili! Atot puternici, mari, roșii, bur-

[1] Quam male cohaerent illa vocabula: cardinalis strategus, episcopus dux, abbas comes, sacerdos centurio!

[2] Ad edendum et bibendum plusquam viri estis, ad laborandum nec manus habetis, nec pedes.

duhoşi, cu înfăţişarea de atleţi, beţivi, ambiţioşi, vînînd purpura şi tiara, aceşti *fraticelli* de cari Papa Alexandru al VI-lea se temea mai rău decît de orice monarh îl zugrăviseră pe Erasm ca vinovat pentru sfăşierea Bisericii, răpirea dijmelor clerului şi chiar şi răscoala ţeranilor. Mănăstirile se umplu de fete smomite, de *couverse,* cu părinţii înşelaţi, cu mintea plină de vedenii diabolice, care primesc „un nou fel de robie" de dragul unor ceremonii vane, şi îşi părăsesc, odată cu numele, şi o libertate de care ele, care nu pot vinde fără voia părinţilor, nu au dreptul să dispuie Ele nu sînt miresele lui Hristos, căci cu toţii el a serbat căsătoria lui mistică. „Pe Hristos şi acasă-l poţi avea [1]."

Pelerinagiile îi sînt, cum am văzut, odioase şi ridicule, în acelaşi timp. Cutare se duce la Roma, goală de oameni de treabă, pentru a se întoarce mai rău, dar cu buzunarul plin de indulgenţe, care s'ar da pe bani şi cui ar fi despoiat şi ucis pe Domnul. Alţii, la beţie, au făgăduit să meargă şi la Compostella şi adesea mor pe cale. Cutare care a fost la Ierusalim nu poate vedea măcar locul autentic, neştiut, al Patimei. Doar bătrînii cari nu pot muri aiurea să se ducă acolo, unde nu e nimic de văzut decît o „mare barbarie". „Este oare acolo", pune el să fie întrebat pelerinul, „ceva care să fie vrednic de privit? — Să-ţi spun drept, aproape nimic. Se arată cîteva monumente vechi, dintre care nu e unul care să nu mi se fi părut fals şi pregătit anume pentru a ispiti pe cei simpli şi lesne crezători. — Şi nu te întorci mai sfînt? — Ba în multe privinţi mai rău [2]."

---

[1] Inventum est sub praetextu religionis novum servitutis genus, ut nunc sane in plerisque monasteriis invenitur... Caeremoniae quaedam quae per se nichil faciunt ad pietatem, neque quenquam commendant oculis Christi qui spectat animi puritatem... Et domi Christum habes.

[2] Est illic quod tu putes spectatu dignum? — Ut ingenue fatear

E şi contra ceremoniilor morţii, în mijlocul riturilor, cum între rituri: ungere, consacrare, rugăciuni, schimbare de haine, „din obişnuinţă mai mult decît din suflet", şi-au petrecut mulţi toată viaţa. Nu că ar desaproba sacramentele şi riturile în ele însele, dar nu trebuie să fie „alfa şi omega a vieţii întregi" [1]. Ce poate fi mai repulsiv decît lupta în jurul unui pat de agonie între paroh şi Ordinele cerşitoare, care-şi împrumută haina murinzilor? Erasm merge până acolo încît afirmă că în Polonia doi tineri au fost îngropaţi, de către Franciscani, de vii noaptea într'o biserică.

Nici cu monarhia, aşa cum este, mai ales pornită la războaie de pe urma sfaturilor acelor teologi cari ar merita puşi în prima linie de luptă, nu e mulţămit asprul, dar clar-văzătorul critic. Aceştia încredinţează pe regi „că sînt zei şi că pentru dînşii s'a făcut lumea aceasta, pe cînd nu Statul e făcut pentru prinţ, ci prinţul e aşezat pentru Stat". „Odată prinţii şi Împăraţii se deosebiau prin învăţătură nu mai puţin decît prin putere [2]." Acuma, ei nu-şi dau sama că barbarii s'ar împăca mai răpede dacă ar vedea virtuţi creştine şi ar fi chemaţi la „libertatea evangelică". Păcat că nu se înţeleg stăpînii celor mai mari monarhii: Francisc, aşa de „uman", Carol, căruia preceptorii i-au spus să fie pe atît de clement pe cît de mare! El, Erasm, dacă

---

tibi, propemodum nihil. Ostenduntur quaedam monumenta vetustatis, quorum mihi nihil non videbatur commentitium et excogitatum ad alliciendos simplices et creduos... Nihilo sanctior redis? — Imo multis partibus deterior.

[1] Pene desperantes exhalant animam... Vehementer probare sacramenta et ritus ecclesiae... Prora et puppis vitae illis in ceremoniis est... Ex consuetudine quam ex animo.

[2] Persuadent sibi se deos esse suaque causa mundum hunc esse conditum... Imo princeps reipublicae gratia constituitur, non respublica principis causa... Olim principes et caesares eruditione non minus quam imperio praeminebant.

ar fi Papă, ar impune armistițiul și ar tăia pe cine s'ar atinge măcar de o găină, pentru a hotărî apoi granițele și a încheia căsătorii de fraternisare. În locul lui Carol, ar spune lui Francisc: „Frate, m'a servit soarta; aș fi putut să fiu eu în locul tău. Tu te-ai purtat bine. Să uităm! Du-te la ai tăi, fii bun vecin. Să ne întrecem în calități și în guvernare. De aici iese mai multă glorie decît dacă aș lua toată Franța și ție dacă m'ai scoate din toate țerile mele. Ca Papă aș arăta numai grijă de gloria lui Hristos și mîntuirea creștinilor".

E plină lumea de nobili cari și-au cumpărat titlul, *vulgo videtur emticia nobilitas*. Titlul de cavaler se poate lua în cancelaria imperială de oameni cari n'au văzut altă luptă decît cu gîștile și claponii țeranilor. Iunkerul se cere lăudat de vre-un tinerel, se apucă la ceartă cu clericii, organisează prădăciuni, vînează zestre, se face a fi chemat la Curte și adaugă contul autopsiei.

În burghesie, medici cari cer plata înainte de agonie, atîtea femei care apar în haine stropite cu pietre scumpe, purtînd ornamente de chihlimbar și coral, ghete aurite. Se văpsesc pe obraz cu cerusă, stibiu, *purpurissa*. Poartă cozi lungi, părul adus spre creștet ori pe frunte, coarne de pe care li atîrnă vălul, pălării cu piei de preț. Lachei le țin de subțiori, le urcă în carăte scumpe. E o îmbulzeală a li se săruta mîna. Astfel, adesea, iată ce se alege dintr'o familie: tatăl murind supt influența călugărilor, soția intră la beguine, fiul devine la Roma ca să-l facă Papa preot într'un an, altul devine Franciscan, fetele trec la Sf. Clara ori la Sf. Caterina de Siena.

În războaie el vede furii, „în haine albe, cu tunici cenușii, împodobite cu felurite pene", care chiamă pe prinți, asigurându-i că Dumnezeu e cu ei, la „războiul drept, sfînt, pios", și tinerețea, neexperiența, dorința

de glorie a stăpânitorilor se lasă sedusă. Cu părul tuns, barba semi-rasă, mustața lungă apare soldatul, care ucide fără măcar a-și servi țara și iea pentru aceasta bani. Generali înșeală la plata soldaților și adesea se fac plătiți de ambele părți. Penele de la pălărie, haina lor ca o plasă sînt ridicule. După atîtea isprăvi, bătrînul ofițer se retrage, fără nas, șchiop și, însurîndu-se cu vre-o fată tînără, se așează într'un „turnuleț" de castel bun de pradă, unde nu ți-ai ținea nici porcii.

Mai fericiți atît de mulții cerșitori, pe cari ar trebui să-i ție orașele. Cine se leagă de ei? Cine li cere un imposit?

În „Lauda nebuniei" arătînd că prin nebunie începe omul, că fără dînsa lumea n'are haz, că ea hrănește ospețele, adunările, ea stîrnește războaiele, ea aduce și ține guvernele, ea determină superstițiile, îmbogățește bisericile, că ea deosebește prin nuanțele ei popoarele — Parisul cu teologia, Italia cu grija formei latine, Veneția cu venerarea nobleței, Grecii cu cultul strămoșilor, Turcii cu puritatea Islamului, Evreii cu vedenia Mesiei, Spaniolii cu patima războiului, Germanii cu admirația pentru trupuri mari și pentru magie, — se reieau toate aceste critici. Prinții cu lanțuri de aur la gît, cu coroană pe cap, se țin de creșterea cailor de vînătoare și exploatează o țară; clerici, cu veșminte pompoase și crucea înainte, cari, cînd ajung sus, țin o Curte ca un bîlciu, merg la oaste, ca în Germania, și se hrănesc din datine absurde, ca icoanele rău făcute, lumînările Maicii Domnului aprinse 'n amiaza mare, pelerinagiile; negustorii cari mint, gramaticii, filosofii, matematicii, teologii urmărindu-și închipuirile zădarnice.

În stil, Erasm are comparații ca pe acea vreme, scurte visiuni ieșite dintr'o minte pe care lectura con-

tinuă și nevoia de imitație n'au sterilisat-o. Astfel cînd spune că mai ușor deosebești stelele cînd strălucesc una cîte una decît atunci cînd tot largul cerculuĭ e cuprins de splendoarea lor [1]. Are în stil și imprecații biblice cu acele repetiții care erau indicate pe vremuri. Așa cînd spune că „rea bestie e mistrețul, mai rea lăcomia; rea bestie e ursul, mai rea luxuria; rea bestie leul, mai rea cruzimea; rea bestie vipera, invidia mai rea [2]", sau cînd imită Psalmii pentru a dovedi că „bolile sînt glasul lui Dumnezeu cerînd să ne căim", și, cînd vițelul cel gras și „fiul rinocerului" sînt aduși înainte pentru scopuri de moralitate religioasă [3], rinocerul sînt Evreii cari, încăpățînați, își întorc cornul contra lui Hristos.

Pare că, la acest dușman al Franciscanilor, spiritul Sf. Francisc vorbește cînd el arată cum este a se închina la Dumnezeu: „Nu numai în templele făcute de mîna omului, deschise și celor pioși și celor impii, ci în vatra cea scumpă a lui, adecă în conștiința pură și sacră. Căci aceștia sînt închinătorii cari în spirit se închină lui Dumnezeu [4]".

---

[1] Quasi, si ortas stellas notare velis, facilius id facies si rarae luceant quam si tota caeli pars pariter insignibus obsita sit.

[2] Mala bestia est aper, sed peior est avaritia; mala bestia est ursus, sed peior est luxuria; mala bestia est leo, sed peior est crudelitas; mala bestia est vipera, sed peior invidia.

[3] Quid hoc est aliud quam vox Domini clamantis: agite poenitentiam, instat regnum coelorum? Vitulus ille saginatus qui se patri pro nobis immolavit, solus omnium sine exceptione candidus, et filius rhinocerotis, id est: iudaicae gentis quae, spiritu vacua, literam legis velut unicum cornu torserat in Christum.

[4] Non solum in templis manu factis, quae patent et piis et impiis, sed in atrio sancto ipsius, hoc est in pura sanctaque conscientia. Nam hi demum veri sunt adoratores qui in spiritu adorant dominum. Multi sunt ubique qui lignum crucis adorant osculo, qui ad eucharistiam, qui ad nomen Iesu flectunt genua; sed non ita multi sunt qui adorant illum in atrio ipsius, per spiritum sanctum fiaedcati.

Pesimismul „pedepsei lui Dumnezeu“ care „bate“ pe oamenii păcătoşi îl urmăreşte înaintea miseriilor de tót felul ale epocei sale. „In acest veac, nu ştiu prin ce impuls fatal, se amestecă haotic toate, ori de te uiţi la starea religiei creştine, ori de cîntăreşti condiţia monarhiilor şi a Statelor, ori de priveşti cum se înfăţişează învăţătura şi literele: toate sînt atît de tulburate încît nu e vreme în care să fi fost mai adevărat o formulă a Grecilor: ἱερὸν ἡ βουλὴ“, deci: aşa e voia lui Dumnezeu[1]. Toate plăgile sînt enumerate: boala ruşinoasă, *scabies gallica,* de care sînt pline curţile, coreia, sudoarea aducătoare de moarte a Englesilor, distrugerea vieţii de familie, certele religioase, cu biserici profanate şi preoţi goniţi, războaiele pregătite de monarhi fără a şti de ce[2], năvălirea Turcilor, care, „dacă n'ajută Dumnezeu, în scurt pare a voi să cuprindă restul pămîntului“[3]. In atîtea locuri se mănîncă o pîne cu scumpătate cîntărită[4] şi pănă şi în fecunda Italie se moare de foame ori se recurge la carnea omenească. „Trăim toţi sfăşiindu-ne unii pe alţii[5].“ „Cei mari despoaie, ţeranul vinde cu preţ împătrit ale sale, negustorii întind imens preţurile, meşterii cer cît vreau pe lucru. Fiecare cu şiretenii şi meşteşuguri înşeală pe aproa-

---

[1] Hoc saeculo, quo nescio quo fatali tumultu, sursum deorsumque miscentur omnia, sive christianae religionis statum inspicias, sive monarchiarum ac rerum publicarum conditionem reputes, sive studiorum ac literarum rationem intueare, omnibus sic perturbatis, ut non alio tempore verius fuerit illud Graecis celebratum: ἱερὸν ἡ βουλὴ.

[2] Quod est totius negotii caput et ad universos ex aequo pertinent vix quem quam video cogitare.

[3] Ni dextera Dei protegat nos, brevi quod reliquum est orbis christiani videatur occupatura.

[4] Quam multi sunt ubique qui comedunt panes ad pondus, nec saturantur.

[5] Mutuo laniatu vivimus omnes.

pele... Cînd mîna țeranilor a pustiit cu atîta desfrînare" — e vorba de răscoalele țerănești germane —, Dumnezeu a trimes bestiile ogorului, devastînd toate [1]".

II.

Dar avem a face cu unul din înoitorii literaturii prin însușirea formelor perfecte ale latinității clasice. Erasm e mîndru că a cunoscut pe Gheorghe din Trapezunt, Teodor Gaza, Gheorghe Merula, Musurus, Pomponius Laetus, Platina, Laonicerus și Laonicus, unul medic, altul filosof, Antoniu Sabellicus, Andrei Alciatus, Ieronim Alexandru, episcop de Brindisi, principele Albert de Carpi, cu care ține corespondență, Pontanus, Iacob Sadolet, episcop de Carpentras, Pietro Bembo și o întreagă listă de alții [2]. În Franța, „odată și azi cu studii foarte înfloritoare", citează pe Robert Gaguin, pe Iodocus Badius, pe Budé, pe de Baïf, pe Scepper, pe Beroald, pe Longueil și câțiva alții. În Germania el numără pe Melanchthon, pe un Kapnion, pe Ulric de Hutten, pe Ursinus Velius, care a scris istoria Ungariei, și pe alții, în Elveția pe Glarianus, în Anglia pe amicii arătați mai sus, pe William Latimer și Reginald Pole și pe vre-o doi-trei alții, fără a uita pe însuși regele Henric al VIII-lea, autorul a două cărți. Nu lipsește nici Danemarca, în care trăiește Saxo Grammaticus, Olanda părintească, plină de nume cunoscute mai mult lui

---

[1] Magnates expilant, rusticus quadruplo vendit sua, negotiatores in immensum intendunt precia, opifices quanti volunt locant opera. Unusquisque dolis et artibus circumvenit proximum suum... Nonne pridem immisit in nos bestias agri vastantes omnia, quum rusticorum manus tanta licentia grassarentur?

[2] În *Ciceronianus*. Și un Calderio, un Carteromachus, un Donado, un Paulus Aemilius și un Baptista Egnatius, profesorul de grecește de la Bologna, Paul Bombasius, Rodigino, Calcagnino, Cassellius, Battista Mantuanus, Accius Sincerus.

Erasm, unii din ei la Collegium Busleidianum, în trei limbi, Spania cu Antoniu Nebrissensis, Lopez, Sancho, Vives, Portugalia cu Hermicus și Genesius, Polonia cu poetul Andrei Critius, episcop de Plock.

Cînd ajunge a trata un subiect ca războiul cu Turcii, el recurge la Ptolomeu, la Pliniu, la Pomponiu Mela, ca și la Sf. Ciprian, „in libro de duplici martyrio", și face istorie, ca și juriștii de la Paris, vorbind de Trangolipix (Togrul-beg), de Mucaletus, Cucumetus, Asanus (Hasan), Alcimus si Othomanus, pentru a se ajunge la Mohammed I-iu, care atacă pe „Bulgari și Valahi", la Mohammed al II-lea, de teama căruia Papa Sixt era să fugă în Franța, la prada teritoriilor clasice, la asediul Vienei în 1529 și la lupta cu Sufiul Persiei și cu Sudanul Egiptului.

Dar, se plînge el, „parte din indolența unora, parte din ivirea unor curente fatale, buna literatură, care începuse a înflori într'un chip atît de fericit, acuma pretutindeni se apleacă spre peire[1]". E vorba de secta cea nouă, ciceroniană, datorită la vre-o patru tinerei din Roma, care nu admite decît „ce are liniile lui Cicerone", condamnă toate scrisele afară de ale lui Longolius, care și el e vinovat că a pus Franța lîngă Italia și a lăudat, *barbarus barbaros,* pe Erasm și Budé, și care seduce tineretul către acest manierism[2]. Sînt platonici și peripatetici, păgîni în suflet. „Visează de vechea

[1] Multorum enim partim ignavia, partim sinistris motibus fit ut bonae literae, quae sat feliciter coeperant efflorescere, iam passim vergant ad interitum.

[2] Extitere pridem qui nobis veluti novam sectam moliuntur invehere: Ciceronianos sese vocant, intolerabili supercilio reiicientes omnium scripta quae Ciceronis liniamenta non referunt et adolescentiam, a coeterorum scriptorum lectione deterritam, ad unius M. Tullii superstitiosam aemulationem adigunt... Et animadverto iuvenes aliquot, quos nobis remittit Italia, praecipue Roma, nonnihil afflatos hoc affectu... Quatuor inepti itali adolescentes.

Romă stăpîna lumii, şi de poporul în togă", ca şi Evreii de Moise şi de Templul din Ierusalim. Recitează la Capitoliu, care nu e azi decît „o curte nu prea măreaţă unde se duc copiii" ca să joace piese de exerciţiu, şi judecă pe cine nu e vrednic, fiind străin, de onoarea cetăţeniei romane. „Acuma însă ce înseamnă a fi cetăţean roman? De sigur ceva mai puţin decît cetăţean din Basel... Iar Senatul, dacă mai este vre unul la Roma, nu ştie latineşte[1]." Se prosternă înaintea oricării „icoane a demonilor celor vechi" sau chiar înaintea unui simplu fragment şi „abia de au ochi pentru icoanele lui Hristos şi ale Sfinţilor". Despreţuiesc moaştele, legea divină, pănă şi monedele cu crucea şi sfinţii, preferind pe Iupiter şi Diana-Bunei-Vestiri şi pe Ganimed de-asupra vulturului Înălţării. „Admiră epigrama sau epitaful găsit pe vre-o piatră roasă[2]." Odată la Roma, înaintea Papei Iuliu al II-lea, — un Iupiter! —, doi dintre ciceronieni, Petrus Phaedrus şi Camillus, au comemorat pe Isus vorbind de jertfele eroice ale antichităţii: Decii, Curţiu, Cecrops, Ifigenia, Evreii fiind doar nerecunoscători faţă de unul dintre ai lor. Ceva bun numai pentru copiii cari învaţă retorică. Nicio înţelegere, nicio simţire. Medievalii, ca un Thomas Scotus,

[1] Qui veterem Romam, rerum dominam, gentemque togatam adhuc somniant, quemadmodum ludei nondum desinunt suum Mosen ac Templum herosolymitanum somniare... Est, ut audio, nunc Romae sodalitas quaedam eorum qui plus habent literaturae quam pietatis... Nunc autem quid est esse civem romanum? Profecto minus aliquanto quam esse civem basiliensem... Sic (Capitolium) enim vocant curiam quandam non admodum magnificam, in qua solent agi per pueros exercitandi gratia fabulae... Senatus, siquis omnino Romae est, latine nescit.

[2] Quam inhiamus, quam stupescimus si quod veterum daemoniorum simulacrum aut etiam simulacri fragmentum nacti fuimus et Christi ac divorum imagines vix aequis oculis aspicimus! Ut admiramus epigramma seu epitaphium corroso quopiam saxo repertum!

credeau măcar în ce spuneau. Cel de la Roma „a vorbit așa de roman încît n'au auzit nimic despre moartea lui Hristos[1]". S'a mai adaus Reforma lui Luther, și acuma pentru Roma toți „cisalpinii" aceștia sînt cuprinși într'o singură condamnare...

Discuțiile din dietă, pamfletul lui Luther contra Turcilor fac pe Erasm să discute, nu numai problema, restrînsă, a luptei contra acestora, ci și vasta problemă a războiului însuși, posibilitatea altor relații între societăți, între State[2].

Ofensiva contra Turcilor, purtată *turcește (turcico)*, „Turci cu Turci", o desaprobă. Ce oaste creștină e aceasta care pradă și se poartă cu ai săi mai rău decît cu dușmanii, care ține femei stricate, bea, joacă la noroc, blasfemează, se ceartă și se bate[3]? Unii se tem de importul din Turcia, ca al zahărului, alții observă că e vorba de un ajutor de dat Ungariei, care ar trebui împărțită sau dată lui Zápolya. De altfel, i se spune că Turcii nu se închină la idoli, ci au un fel de creștinism înjumătățit[4]. Adesea cînd se atinge „războiul sfînt", nici nu e vorba de Turci, ci de Francesi, adversarii lui Iuliu al II-lea. „Dar vulgul creștinilor crede fără rost că oricine are dreptul de a ucide un Turc ca pe un cîne turbat, nu de alta, dar pentru că e turc": atunci și pe Evrei[5]? Dar nu i-au osîndit sinoadele! „Se înșeală crezînd că vor zbura de-a dreptul în cer, dacă li se va întîmpla să cadă într'o luptă cu Turcii. Nici măcar dacă

---

[1] Tam romane dixit Romanus ille ut nihil audirem de morte Christi.

[2] *Consultatio de bello Turcis inferendo*, Leyda, 1643.

[3] Scorta circumferunt, in tentoriis temulenti ludunt aleam, peierant, rixantur ac pugnant.

[4] Ut audio, nulla colit idola, sed dimidiatum habet christianismum.

[5] El e contra arderii renegaților: ce știau ei la botez!

pentru Hristos ți-ai întinde grumazul tiranului care te-ar chema la închinarea idolilor, nu vei ajunge la cer fără o conștiință curată[1]." Doar Turcii „sînt întâiu oameni, apoi semi-creștini", și, de altfel, dacă Dumnezeu i-a trimes, este de ce, și, dacă Turcii sînt cruzi, să nu fie așa creștinii unii față de alții. Poate fi însă ceva mai rău decît „prinții cei răi, mai ales ai Bisericii?"

Dar Erasm nu admite, ca Luther, că, de oare ce e vorba de o pedeapsă a lui Dumnezeu, nu trebuie făcut nimic contra Turcilor, cum n'o admit nici teologii parisieni. Și boala e o pedeapsă de la Dumnezeu, și totuși luptăm contra ei! Celor cari cred că „o duc mai bine creștinii supt Turci decît supt prinții creștini și supt Papa"[2], el li răspunde că e mai bine Evreilor supt creștini decît creștinilor supt Turcii de sigur cruzi, la cari nu e lege, nici religie. Turcii nu sînt invincibili, cum se crede; un războiu de usură i-ar consuma, iar pentru paza locurilor cucerite sînt pe acolo creștini; anume Turci chiar ar ajuta o asemenea luptă. Carol Quintul, fratele său Ferdinand, Francisc, poate Henric al VIII-lea și, se crede, și Papa sînt gata de luptă.

Din toată această propagandă de cruciată cu gîndul recuperării Locurilor Sfinte la capăt, a ieșit numai cîștigul indulgențelor, țidulelor cu „crucea roșie și coroana întreită". Lumea se îndepărtează de acest „bîlciu", care se redeschide și înaintea primejdiei turcești, și cînd Papa e amenințat în Italia și cînd se anunță jubileul, dupli-

[1] At christianorum vulgus perperam existimat cuivis licere Turcam non aliter occidere quam canem rabidum, non ob aliud nisi quia Turca est... Proin de misere se fallunt qui se credunt recte subvolaturos in coelum, si contingat in praelio adversum Turcos cadere. Nisi pura sit conscientia, nec si pro Christo cervicem porrigas ad idololatriam vocanti tyranno in coelum pervenies.

[2] Sunt qui iactant esse tolerabilius agere christianos sub imperio Persarum quam sub christianis principibus ac sub pontifice romano.

cat pentru a avea un îndoit cîştig, ba, supt Alexandru, şi întreit[1]. Acuma se oferia putere mai mult decît deplină şi se punea purgatoriul în pericol de a nu mai avea niciun locuitor. Acuma se clădia biserica Sfîntului Petru în Vatican, acuma-i era foame lui Iacob din Compostella, acuma Sfîntul Duh, acel dăruitor al tuturora, cerşia ajutor; acuma erau în lipsă călugării de la Muntele Sinai[2]. Altă dată inundaţiile din Flandra. Sînt certaţi şi profanatorii de biserici dacă dau banii, pe cari-i ieau prinţi, decani, comisari. Deci în zădar stăruie un Piu al II-lea, Ordinele de cavalerie, cardinalii iluştri trimeşi de Leon al X-lea: orice încredere dispăruse înainte de polemica lui Luther contra indulgenţelor[3].

Dar, cu sau fără expediţiile contra Turcilor, războiul e pretutindeni în nenorocita Europă. „Trei monarhi ai lumii", scrie Erasm, „se aruncă unul asupra altuia pentru a-l distruge, şi nicio parte a lumii creştine nu e scutită de furiile războiului, căci acei trei trag pe ceilalţi toţi în tovărăşia luptelor. Toţi sînt în astfel de dispoziţii, încît niciunul nu vrea să cedeze altuia: nici Danesul, nici Polonul, nici Scoţianul. Şi, de altfel, nici Turcul nu stă liniştit şi găteşte lucruri grozave. Ciuma se înviersunează pretutindeni: în Spania, în Bretania, în Italia, în Franţa. Pe lîngă aceasta e şi o ciumă nouă,

---

[1] Toties audivimus cruciatam expeditionem, recuperationem Terrae Sanctae; toties vidimus rubram crucem, triplici corona insignitam, cum rubro scrinio... Eadem res in totum prope alienavit animos hominum ab indulgentiis. Sensimus, inquiunt, maras esse nundinas... Quod dup licatum est, ut esset quaestus geminus.

[2] Nunc offerebatur potestas plus quam plenaria et periclitabatur purgatorium, ne prorsus nullum haberet incolam. Nunc aedificabatur templum divi Petri in Vaticano, nunc esuriebat Iacobus Compostellanus, nunc Sanctus Spiritus, ille largitor omnium, implorabat opem, nunc egebant monachi in Monte Sinai.

[3] Quum Lutherus nondum scripserat adversus indulgentias pontificias.

din deosebirea părerilor, care a stricat sufletul tuturora" — Reforma —, „de nu mai e nicăiri o prietenie sinceră, ci fratele nu se încrede în frate și nevasta nu se potrivește cu bărbatul." „Ce de lupte s'au dat pentru acea Elenă care e Milanul! Cîte rele n'a suferit Italia! Franța de cîte rele n'a fost chinuită[1]!" Și el continuă: „Umblă în exil Cristian, regele Danemarcei, pios apărător al Evangheliei, Francisc, regele Franciei, e oaspete al Spaniei" — ca prisonier după înfrîngerea de la Pavia —, „poate că nu după plac, el care de sigur e vrednic de o mai bună soartă; Carol se trudește a întinde hotarele monarhiei; Ferdinand își caută de lucru în Germania; pofta de bani chinuiește toate Curțile; țerani uneltesc mișcări periculoase și prin atîtea măceluri nu se lasă înspăimîntați de la gîndul lor; poporul pregătește anarhia; Casa Bisericii se strică de facțiuni periculoase: în toate părțile se trage tunica necusută a lui Hristos. Via Domnului se pustiește nu numai de un singur mistreț, și tot odată se primejduiește autoritatea preoților și a dijmelor, demnitatea teologilor, maiestatea călugărilor; se clatină mărturisirea, se zguduie voturile călugărilor, slăbesc legile Papei; se discută euharistia, se așteaptă Anticrist: toată lumea naște nu știu ce rău mare." La luptă sînt îndemnați suveranii și de preziceri, de astre, ba chiar *ex ventriloquiis*[2].

Prinții să bage de samă: „să-și aducă aminte cît de mult a fost slăbit poporul, acum de mulți ani, prin războaie, nunți, inaugurări, pelerinagii, stoarceri, precare

---

[1] Pro Helena, Mediolano, quanto diutius conflictatum est! Quid malorum non est passa Italia! Quibus non malis afflicta est Gallia!

[2] Ex anulis... Ex divinationibus... per insula et gladios fortunatos; c. 54.

şi neprecare, monopoluri, creşteri de monedă şi multe alte proteste[1]".

El nu e, cum s'a spus, contra *oricărui* războiu. „După mine războiul nu trebuie pornit decît după ce s'au încercat toate celelalte mijloace şi nu se poate evita; aceasta pentru că războiul din firea sa e un lucru aşa de răufăcător încît, chiar şi dacă se porneşte de principele cel mai drept şi pentru cele mai drepte cause, dar, din causa răutăţii ostaşilor şi a şefilor, aduce aproape mai mult rău decît bine[2]". După ce întreabă părerea Sf. Pavel şi a fericitului Augustin, el declară că l-ar primi numai scurt şi cît mai puţin sîngeros. Bine înţeles şi cu totul drept, fiindcă unul pornit din motive de simplă patimă e o «hoţie», un *latrocinium*.

Pentru a da pacea o formulă ar fi: un singur stăpîn, monarhic, dar acel prinţ ar trebui să fie «asemenea cu Dumnezeu». «Cum sînt însă moravurile oamenilor, mai sigure sînt stăpînirile moderate, legate între ele prin tratate creştineşti[3]." Interesantă ideia de federare a Statelor creştine, adecă a celor civilisate, ideie la care, după atîta vreme şi aşa de mari preferinţi, era să se întoarcă, plină de noi şi mai întinse ilusii, omenirea!

În ce priveşte ordinea internă, Erasm, cu toate amin-

---

[1] Meminerint principes quantopere multis iam annis bellis, sponsalibus, inaugurationibus, peregrinationibus, exactionibus, precariis et non precariis, monopoliis, monetae multauctae aestimationibus aliisque titulis compluribus sit attenuatus populus; p. 70 din tratatul despre războiul cu Turcii.

[2] Doceo bellum nunquam suspiciendum uisi quum, tentatis omnibus, vitari non potest, propterea quod bellum suapte natura res sit adeo pestilens ut, etiamsi a iustissimo principe iustissimis de causis suscipiatur, tamen, ob militum ac ducum improbitatem, fere mali plus adferat quam boni.

[3] Optima quidem est monarchia, si princeps detur Deo similis verum, ut sunt hominum mores, tutissime sunt moderata imperia, christianis foederibus inter se connexa.

tirile sale antice, e pentru monarhia absolută, ale cării progrese în ultimii șaptezeci de ani le constată.

În ce privește orientarea literară, dar și în orice domeniu al cugetării și vieții, el este înainte de toate pentru porunca formelor organice, pentru imperioasa, indispensabila adaptare. Ciceronienilor li spune că așa ar fi făcut Cicerone față de orice model de pe vremea lui, căci imitația admirabilă nu „calcă natura, ci o ajută“ [1].

De altfel Cicerone n'a fost păstrat sigur, nici întreg — lipsia, și o spune, *De Republica* —, a tradus prost pe Greci, a avut adversari și rivali, la cari mai mult decît la dînsul se găsește *virtus oratoris*. În poesie nu se poate imita Homer și Virgil, pentru viața lui Isus. Zeuxis și Apele, în pictură, n'au fost imitatori. Acuma însă unde mai sînt „religia, Imperiul, magistrații, republica, legile, moravurile, studiile, până și fața de atunci a oamenilor“ [2]? E o lume creștină, și acest fapt se impune. „Sînt creștin și vorbesc lumii creștine [3].“ „Nu oare toate acțiunile vieții noastre trebuie potrivite după învățăturile lui Hristos“ [4]? Ca să n'o înțeleagă cineva trebuie să-i fi fost botezul doar o stropire în apă [5].

---

[1] Si viveret, nobiscum eadem loqueretur... Sic illum imitemur quemadmodum ipse est alios imitatus... Imposturae genus est te ipsum non exprimere, sed alienae formae prestigium oculis hominum obiicere... Amplector imitationem, sed quae adiuvet naturam, non violet.

[2] Videtur praesens saeculi status cum eorum temporum ratione congruere quibus vixit ac dixit Cicero, quum sint in diversum mutata religio, imperium, magistratus, respublica, leges, mores, studia, ipsa hominum facies, denique quid non?

[3] Christiano mihi dicendum est apud christianos de religione christiana.

[4] Annon omnes vitae nostrae actiones conferendae sunt ad Christi regulas?

[5] Titulo dumtaxat sumus christiani. Corpus aqua tinctum est sacra, sed illota mens est.

Va merge până acolo, încît va declara că preferă pe Solomon lui Socrate, Biblia lui Tit-Liviu, Psalmii lui Pindar, Cîntarea Cîntărilor lui Teocrit [1].

Față de cei vechi, spune el cîndva, fără sfială, „sîntem cu mult superiori prin maiestatea lucrurilor și prin credință" [2]. „Dacă se socoate barbar tot ce e nou și de curînd născut, nu e cuvînt care să nu fi fost cîndva barbar" [3], și sîntem datori, creștinismul aducînd termini noi, și din greceşte, să respectăm „cuvintele primite de simțul atîtor veacuri" [4].

În general, întăiu ideile, apoi cuvintele: *primo sit sententiarum cura, deinde verborum.* Să se lase acele expresii teatrale, fără viață, care adorm pe cetitor [5]! Două lucruri se cer în literatură ca și în artă. Întăiu să spui *ce este:* „Culmea artei e să represinți lucrul cum e înnaintea ochilor" [6]. Al doilea să dai sincer nota personalității tale. „Cuvîntarea ta să nu fie un centon oarecare sau un mosaic, ci să respire icoana pieptului tău sau să fie un rîu ce iese din izvorul inimii tale [7]."

Și aceste principii duc și la oarecare conclusii morale, cu care încheiem această carte, crezînd și noi tot într'însele. Din sufletul sigur al omului, sau al oamenilor, pleacă singura fericire, și nu din afară. „Vulgul

---

[1] An prae Socrate nobis putet Salomon?

[2] Rerum maiestate fideque longe sumus illis superiores.

[3] Si barbarum habetur quicquid est novum et recens natum, nulla vox non fuit aliquando barbara.

[4] Verba tot seculorum sensu recepta.

[5] Ad haec, quoniam theatrica sunt et vita carent, dormitat lector stertitque.

[6] Caput artis est rem ut est oculis repraesentare.

[7] Nec oratio tua cento quisquam videatur ant opus musaicum, sed spirans imago tui pectoris aut amnis e fonte cordis tui promanans.

cere de la lucrurile din afară viața plăcută, pe cînd n'o poate da decît mintea singură“ [1], caracterul. Și „cartea o învață, nu numai ca să vorbești mai îngrijit, ci și ca să trăiești mai drept“ [2].

---

[1] Vulgus a rebus externis petit vitam iucundam, cum eam non praestet nisi mens secura.

[2] Il qui literas in hoc discunt, non solum ut politius dicant, verumetiam uti rectius vivant.

CUPRINSUL

CUPRINSUL

I. — Cristina de Pisan . . .
II. — Pierre de Fénin . . .
III. — Toison „d'or“ . . . . . .
IV. — Cronici englese despre lupta cu Franţa .
V. — O cronică sienesă . . .
VI. — Viaţa lui Carlo Zeno . . . . . .
VII. — Condottierii: Viaţa lui Braccio di Montone
VIII. — Viaţa lui Sforza
IX. — Bonfinio . . . . . .
X. — Jurnalul lui Barrillon . . . . .
XI. — Macchiavelli şi noua politică europeană .
XII. — Erasm .